

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Een nieuwe omgang met comfort

De invloed van innovaties in verwarming en ventilatie op het ontwerp en gebruik van gebouwen, 1840-1920

Hogen, N.M.

Publication date

2022

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Hogen, N. M. (2022). *Een nieuwe omgang met comfort: De invloed van innovaties in verwarming en ventilatie op het ontwerp en gebruik van gebouwen, 1840-1920*.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

10 Bibliografie

10.1 Archieven

Gelders Archief Arnhem:

Hoogere Burgerschool: dossiers voormalig Archief Bouw- en Woningtoezicht van de gemeente Arnhem:

B 234-1 (1904 begane grond);

B 234-9 (1904 verdieping);

B 234-79 (1904 zuidgevel en doorsnede woning).

Haags Gemeentearchief:

Archief van de Diaconie van de Hervormde Gemeente 's-Gravenhage. Toegangsnummer 0133-1:

inventarisnummer 1751: inventarisnummer 1754: Bestek en voorwaarden der aanbesteding van het bouwen van een weeshuis en een diaconieschool op de bestaande fundamenten; met contract van aanbesteding, 1864.

Archief Kasteel De Haar te Haarzuilens

Dagboek met verslagen van het dagelijks verloop van de werkzaamheden 1892-1895 (Vindplaats HAAR d 35, dinsdag 18 oktober 1892);

Dagboek met verslagen van het dagelijks verloop van de werkzaamheden (Vindplaats HAAR d 35, 25 januari, 7 februari, 21 februari 1894);

Dagboek met verslagen van het dagelijks verloop van de werkzaamheden (vindplaats HAAR d 35, 6 april 1895);

Description Détaillée concernant l'installation du chauffage, ventilation, distribution d'eau roide, distribution d'eau chaude, bains, robinets d'incendie, etc. au Château de Haarzuilens, 31 Décembre 1892 (Vindplaats HAAR d 71);

Brief d.d. 30 september 1899 van Huijgen aan Perquin (Vindplaats HAAR d 8).

Koninklijk Huisarchief:

Dossier Militair Tehuis Bronbeek:

Bouwtekeningen en bestek;

Archief Kabinet des Konings, inventarisnummer 1395, gedateerd 31 oktober 1862. Verslag van D. Inabilie;

Archief van Binnenlandse Zaken, Waterstaat 1830-1877:

Inventarisnummer 2932, brief van W.N. Rose aan de minister van Binnenlandse Zaken, gedateerd 10 januari 1859;

Inventarisnummer 2933, brief van W.N. Rose aan de minister van Binnenlandse Zaken, gedateerd 12 juni 1860;

Archief van het Provinciaal Bestuur van Zuid-Holland 1850-1945, Net-notulen of verbaal van G.S. 1850-1871:

inventarisnummer 177, tweede kwartaal 1861, 161 vo.

Archief van Waterstaat 1830-1877:

Inventarisnummer 2933, brief van de minister van Koloniën aan de minister van Binnenlandse Zaken, gedateerd 5 juli 1860;

Inventarisnummer 2936, brief van de minister van Koloniën aan de minister van Binnenlandse Zaken, gedateerd 5 juli 1860;

Inventarisnummer 2934, brief W.N. Rose van aan de minister van Binnenlandse Zaken, gedateerd 23 november 1861;

Inventarisnummer 2935, brief van de minister van Koloniën aan de minister van Binnenlandse Zaken, gedateerd 17 maart 1862;

Inventarisnummer 2935, brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan minister van Koloniën, gedateerd 22 maart 1862;

Inventarisnummer 2936, brief van de commissie, bestaande uit de (eerste) commandant van het tehuis, luitenant-kolonel J.C.J. Smits, en Dr. Gobee Hamers aan de minister van Koloniën, gedateerd 17 december 1862;

Inventarisnummer 2936, brief van de minister van Koloniën aan de minister van Binnenlandse Zaken, gedateerd 10 januari 1863.

Het Nieuwe Instituut:

Burgerziekenhuis:

GEND.110364815_Burgerziekenhuis, Linnaeusstraat 89, Amsterdam, 1889-1890.

Dekkerswald:

CUYZ.110353232 Projecten in Nederland, Sanatorium Dekkerswald Groesbeek, 1918-1928.

Effectenbeurs:

EFFEa:

2083*/04 Centrale Verwarming;

2083*/05 Koelinstallatie – offerten;
2083*/06 Koelinstallatie – Beurszaal;
2083*/07 Ozon – Installatie;
2083*/08 Afsluiters voor aanvoer- en retourgroepleidingen van de centrale verwarming;
2083*/09 Controle-inrichtingen in het Beursgebouw (Reguleerkamer);
2083*/11 Ozonapparaat voor luchtzuivering;
2083*/12 Inrichting voor het reinigen van de lucht – Systeem Pronk;
2083*/13 Centrale Verwarming;

EFFEa4:

2208a/03 Breukelaar [– Smid] NV Winkelman Smeed- en Bronswerk, Amsterdam,
Contracten – Aanbestedingen;

- ‘NV Elektrotechnisch en Werktuigkundig Bureau v/h Staal & Co’;
- ‘NV Ned Installatie Mij Therma, Amsterdam’;
- Rekeningen Van Aalten en Weijntjes;
- Natuursteen Gevels - Ebeling & Teule;
- Daggeldbonnen;

EFFEa5:

2208b Kaarten m.b.t Casco. Bijlage C;

Kaarten m.b.t. Werktuigbouwkundige installaties. Bijlage F zonder opschrift (kaarten en tekeningen);

EFFEa9:

2390b/11 Onderhoud gebouw. Warmwaterinstallatie;

2390b/12 Onderhoud gebouw. Motor ventilatie-inrichting;

EFFEa12:

3847/05 II. Bestek;

3847/09 IV a,b. Verwarming, Ventilatie. Bestekken;

3847/10 IV a,b. Verwarming, Ventilatie. Fa Huygens & Wessel;

EFFEa13:

3847/11 zonder opschrift (stukken betreffende verwarming, ventilatie, firma Huygens & Wessel);

3847/12 IV a,b. Verwarming, Ventilatie. Fa Huygens & Wessel 2;

3847/13 IV a,b. Verwarming, Ventilatie. diversen, o.a. Erikstrup, Struve, Prof. Swaay;

3847/14 IV a,b. Verwarming, Ventilatie. Harten & Povel;

EFFEa25:

3847/61 ‘Beursbouw bureau. Aanteekeningen der Vergaderingen van de Bouwcommissie’;

3847/62 zonder opschrift (notulen van een bouwcommissievergadering en correspondentie van de bouwcommissie);

3847/63 'Bouw bureau. Aanteekeningen der Vergaderingen van de Bouwcommissie';
3847/64 'Bouw bureau. Aanteekeningen der Vergaderingen van de Bouwcommissie';
3847/65 xxviii. Technische Installaties. Huygen & Wessel, Bon, Sardemann;
3847/66 xxx. Kleerkastjes, [Passarel];
EFFEa27:
- E. Tekeningen Bijlage. Werktuigbouwkundige Installaties. (Verwarming, Waterleiding, Ventilatie).

Sint-Josefziekenhuis:
CUYZ.110353301 St. Josef-Ziekenhuis, Heerlen, 1928.

Stadsschouwburg Amsterdam:
GEND.110309624 Stadsschouwburg aan het Leidseplein 26 in Amsterdam, 1892-1894.

Stadsarchief Amsterdam:

Burgerziekenhuis:
Toegangsnummer 1165 – Archief van de Vereniging van het Burgerziekenhuis:
Inventarisnummer 106 – Bestek en voorwaarden voor de herstelling van de ketelinstallatie, omstreeks 1920;
Inventarisnummer 171 – Bestek en voorwaarden voor het maken van verschillende gebouwen voor het Burgerziekenhuis, aan de Linnaeusstraat in Amsterdam, opgesteld in 1889.

Diaconieweeshuis der Nederduitsche Hervormde Gemeente:
Toegangsnummer 446: Archief van het Diaconieweeshuis der Hervormde Gemeente:
Inventarisnummer 1695-1698 – Notulen van de vergaderingen van de commissies tot het stichten van een nieuw weeshuis.

Effectenbeurs:
Toegangsnummer 5180.BT-1 – Archief van de Secretarie, afdeling Publieke Werken:
bouwtekeningen:
inventarisnummer 11949C – Ontwerptekeningen in blauwdruk voor de Effectenbeurs, Beursplein 5-9, ontworpen door architect J.T.J. Cuypers 1911, 4 omslagen.

Centraal Tekeningenarchief in Stadsarchief Amsterdam:

Baerleus Gymnasium:

Classificatienummer 15.14.1, dossiernummers 18756 (1884), 23403 (1918), 24282 (1922).

Burgerziekenhuis:

Dossiernummer 20826, Bouw van het Burger Ziekenhuis aan de Linnaeusstraat, 1889.

Stadsschouwburg:

Classificatienummer 15.26:

Dossiernummer 18726 (1894, oorspronkelijke bouwtekeningen);

Dossiernummer 23588 (1919, uitbreiden centrale verwarming);

Dossiernummer 23652 (1919, verwarming, stoomleiding aansluiting 4 foyers in tunnel);

Dossiernummer 23926 (1919, nieuwe inmeteling 3 stoomketels).

Stedelijk Museum:

Dossiernummer 18720 (1892-1893, bestektekeningen, Onder- en bovenbouw van het Gemeente-Museum);

Dossiernummer 23278 (1917, Opmeting verwarmingsketel in het Stedelijk Museum).

Stadsarchief Rotterdam:

Coolsingelziekenhuis: dossiernummer LSG1:

(1840). *Afbeeldingen van het Nieuwe Ziekenhuis te Rotterdam ontworpen en uitgevoerd door W.N. Rose. Ridder van de Militaire Willems-Orde, Oud-Kapitein Ingenieur, Stads-Architect aldaar, enz.* Uitgegeven door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst te Amsterdam;

(1885). *Uitbreiding Ziekenhuis Rotterdam.*

Archief Werkororganisatie Duivenvoorde

Kasteel Oud-Wassenaar:

documentnummer DOCBIMAS001_5ed51ed1d55c4888a9a93c0879176a74 - Tekening – 00000003, blad no. 4, tekening van de kelder van Oud Wassenaar t.b.v. enige aanpassingen ten bate van de bouw van een dependance aan het kasteel, oktober 1909.

10.2 Primaire literatuur

- N.n. (1843). 'Luchtdigte deuren en vensters'. *Bouwkundig Bijdragen*, (deel 1), 18-19.
- N.n. (1850). 'Woningen voor de arbeidende klassen. (On the Dwellings of the Labouring Classes. By Henry Roberts. Esq. Eene voorlezing, gehouden in het koninklijk instituut van britsche architecten) (*Civil Engineer and Architect's Journal*, April 1850, p. 123)'. *Uittreksels uit Vreemde Tijdschriften ten dienste der leden van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs*, 116-125.
- N.n. (1851). 'Rookende Schoorsteenen (*The Builder*)'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 6), 205.
- N.n. (1851). 'Luchtversanding (*The Builder*)'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 6), 285.
- N.n. (1852). 'Over de oorzaken van het rooken der schoorsteenen en de middelen tot herstelstelling van dit gebrek. Vertaald uit het Belgische *Journal d'Architecture*, 3^e jaargang, no. 10'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 7), 107-112.
- N.n. (1852). 'Togt in groote gebouwen. Medegedeeld door de te Rotterdam gevestigde afdeling der maatschappij'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 7), 351-366.
- N.n. (1853-1854). 'Mededeelingen betreffende hetgeen in de jaren 1843 tot 1853 in Frankrijk ten opzichte van de verwarming en luchtversanding van openbare gebouwen is gedaan, door Delbrück'. *Uittreksels uit Vreemde Tijdschriften ten dienste van de leden der Koninklijk Instituut van Ingenieurs*, 86-114.
- N.n. (1856). 'Wijze van verwarming en ventilatie van het Huis der Lords en andere deelen van het nieuwe paleis te Westminster, bedragende ongeveer vier vijfde gedeelten van het gansche gebouw, onder direktie van den architect Charles Barry'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 9), 174-175.
- N.n. (1856). 'Rapport van kommissie, benoemd tot onderzoek naar de ventilatie en verlichting van het huis met zijne bijhoorende lokalen'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 9) 176-186.
- N.n. (1856-1857). 'Holle steenen voor ventilatie enz. in arbeiderswoningen. (The Mechanics' Magazine, January 1856, p.61)'. *Uittreksels uit Vreemde Tijdschriften ten dienste der leden van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs*, 28.
- N.n. (1857-1858). 'Over verwarming en luchtversanding volgens het stelsel van Van Hecke', *Algemeen verslag der werkzaamheden van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs over het instituutsjaar 1857-1858*, 96-97.
- N.n. (1858). 'De inrigting van heet-water-verwarmingstoestellen. Bijzonder met betrekking tot de heet-water-verwarming van het Augustijner klooster te Maagdenburg. Overgenomen uit: *Zeitschrift für Bauwesen*, Jahrgang 7, Heft I und II'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 10), 227-244.

- N.n. (1859-1860). 'Over haarden en kagchels ter verwarming van vertrekken. (*Allgemeine Bauzeitung*, 1859, Heft IX und X, S. 293)'. *Uittreksels uit Vreemde Tijdschriften ten dienste van de leden der Koninklijk Instituut van Ingenieurs*, 73-74.
- N.n. (1860). *Nieuwe bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding*.
- N.n. (1866). 'Het nieuwe stelsel van verlichting van den heer Mongruel'. *De Opmerker*, 1 (30), 122.
- N.n. (1868). 'Luchtverversching'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 10), 77-80.
- N.n. (1868). 'De gasverlichting in het paleis Buckingham te Londen, en in den schouwburg te Parijs'. *De Opmerker*, 3 (15), 59.
- N.n. (1869). 'De sterfte te Parijs'. *De Opmerker*, 4 (42), z.p.
- N.n. (1869). 'Verwarmingstoestel van de heeren Boyer en consorten te Ludwigshafen am Rhein, geplaatst in een schoolgebouw te Utrecht'. *De Opmerker*, 4 (4), 14.
- N.n. (1870). 'Beschrijving van het nieuwe ziekenhuis te Utrecht'. *De Opmerker*, 5 (37), z.p., met plaat.
- N.n. (1870). 'Het nieuwe Tucht- en Gevangenisshuis te Parijs'. *De Opmerker*, 5 (40), z.p.
- N.n. (1870). 'Het nieuwe gasthuis te Parijs'. *De Opmerker*, 5 (49), z.p.
- N.n. (1870). 'Beschrijving van het St.-Josephgesticht te Soest'. *De Opmerker*, 5 (53), z.p.
- N.n. (1871). 'Gepatenteerde luchtverwarmingstoestellen van Boyer en Consorten te Ludwigshafen aan den Rijn'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 18), 215-224.
- N.n. (1871). 'Het St.-Thomas-Hospitaal te Londen'. *De Opmerker*, 6 (27), z.p.
- N.n. (1871). *De Schoolbode*.
- N.n. (1875). 'Het nieuwe R.K. Oude-mannen-, vrouwen- en weeshuis te Utrecht'. *De Opmerker*, 10 (13), z.p.
- N.n. (1875). 'Luchtverversching'. *De Opmerker*, 10 (52), z.p.
- N.n. (1875). *De Schoolbode*.
- N.n. (1876). 'Luchtverversching'. *De Opmerker*, 11 (6), z.p.
- N.n. (1876). 'Een en ander, naar aanleiding van een bezoek aan de "Exposition d'Hygiène et de Sauvetage" te Brussel'. *De Opmerker*, 11 (39), z.p.
- N.n. (1877). 'Lezingen over ventilatie'. *De Opmerker*, 12 (3), z.p., (4), z.p., (7), z.p., (8), z.p., (10), z.p., (11), z.p., (12), z.p., (13), z.p., (15), z.p.
- N.n. (1878). 'Een warmte-fabriek'. *De Opmerker*, 13 (26), z.p.
- N.n. (1878-1879). 'Verwarming van steden door stoom. (Engineering, May 31 1878, pag. 439)'. *Uittreksels uit Vreemde Tijdschriften ten dienste van de leden der Koninklijk Instituut van Ingenieurs*, 48-49.
- N.n. (1880). 'Gezondheidstoestand van Parijs'. *De Opmerker*, 15 (45), z.p.
- N.n. (1881). 'Woning van den hoofd-direkteur der Rijks-museum-gebouwen te Amsterdam'. *Bouwkundig Tijdschrift*, (deel I), 2-4, 18, 35-36, 49, platen I-XXI.

- N.n. (1881). 'De gezondheidsleer en de Openbare Werken'. *Bouwkundig Weekblad*, 1 (8) 39-42, (9) 47-48.
- N.n. (1881). 'De schouwburg te Groningen'. *De Opmerker*, 16 (44), z.p.
- N.n. (1882). 'De kachel van Lammerz'. *Bouwkundig Weekblad*, 2 (29), 344-345.
- N.n. (1883). 'Tekeningen van drie bekroonde ontwerpen: Sempre Avantil, La Brique en Sincere Constanter'. *Bouwkundig Tijdschrift*, (deel III), plaat I-VII.
- N.n. (1883). 'Over de verwarming van gebouwen door middel van warm water'. *Bouwkundig Weekblad*, 3 (45), 286-287.
- N.n. (1883). 'Een papieren schoorsteen'. *Eigen Haard*, 8, 312.
- N.n. (1884). 'Tekeningen van twee bekroonde ontwerpen: Balneum en Thermae Novae'. *Bouwkundig Tijdschrift*, (deel IV), plaat I-VII.
- N.n. (1884). 'Iets over ventilatie en verwarming in kazernen'. *Bouwkundig Weekblad*, 4 (10), 60-64.
- N.n. (1884). 'Ventilatie systeem Norton'. *Bouwkundig Weekblad*, 4 (16), 102-103.
- N.n. (1884). 'Verwarming met stoom, onder lage drukking, systeem Bechem en Post. Gedeeltelijk overgenomen uit de Deutsche Bauzeitung'. *Bouwkundig Weekblad*, 4 (21), 146-147.
- N.n. (1884). 'Bij Kras. Een causerie.'. *Eigen Haard*, 9, 418-420.
- N.n. (1884). 'Vereeniging voor Gezondheidstechniek'. *De Opmerker*, 19 (38), 330-331.
- N.n. (1884). 'Het nieuwe Israëlitisch ziekenhuis te Amsterdam'. *De Opmerker*, 19 (50), 438-439.
- N.n. (1885). 'Het blinden-instituut te Amsterdam'. *De Opmerker*, 20 (21), 181-182.
- N.n. (1886). 'Luchtverontreiniging door rook'. *Bouwkundig Weekblad*, 6 (49), 292-295.
- N.n. (1886). 'Het nieuwe concertgebouw te Amsterdam'. *Eigen Haard*, 11, 641-644.
- N.n. (1886). 'Ventilatie-toestellen a la panká'. *Eigen Haard*, 11, 408.
- N.n. (1886). 'Over cirkelvormige paviljoens bij ziekenhuizen'. *De Opmerker*, 21 (3), 17-19.
- N.n. (1886). 'Ventilatie-systeem van Green'. *De Opmerker*, 21 (23), 184-187.
- N.n. (1886). 'Iets over slecht trekkende schoorsteenen bij woonhuizen'. *De Opmerker*, 21 (31) 250-251, (33) 267-268.
- N.n. (1886). 'De wedstrijd van verwarmings- en verlichtingstoestellen in het Nederlandsch Handelsmuseum te Amsterdam'. *De Opmerker*, 21 (39), 314-315.
- N.n. (1887). 'Proeve eener bouwverordening voor Nederland'. *Bouwkundig Tijdschrift*, (deel VII), 1-15.
- N.n. (1887). 'De permanente tentoonstelling'. *Bouwkundig Weekblad*, 7 (9), 54-55.
- N.n. (1887). 'Korte kritische beschouwing over verschillende systemen van verwarming'. *Bouwkundig Weekblad*, 7 (50), 305-306.
- N.n. (1887). 'Familiehuis of woonkazerne'. *Bouwkundig Weekblad*, 7 (50), 307.

- N.n. (1887). 'Bij de plaat'. *Bouwkundig Weekblad*, 7 (39), 235-236 en plaat.
- N.n. (1887). 'Rookvrije verbranding en steenkolengas tot verwarming en drijfkracht'.
Bouwkundig Weekblad, 7 (52), 318-319.
- N.n. (1888). 'Wedstrijd voor architect-hygiënisten'. *Bouwkundig Weekblad*, 8 (47), 288.
- N.n. (1888). 'Geperforeerd glas voor ventilatie'. *Eigen Haard*, 13, 480.
- N.n. (1888). 'De tentoonstelling van gastoestellen te Utrecht'. *De Opmerker*, 15 (36), 288.
- N.n. (1889). 'Over het rook- en roetvraagstuk. (vertaald uit de *Deutsche Bauzeitung*)'.
Bouwkundig Weekblad, 9 (33), 196-197.
- N.n. (1889). 'Verwarming, ventilatie, kook-, bad- en drooginrichtingen in het nieuwe Jongens Weeshuis te Amsterdam'. *Bouwkundig Weekblad*, 9 (49), 289-301.
- N.n. (1889). 'Tentoonstelling van gastoestellen voor verlichting, verwarming en drijfkracht, uitgaande van de Vereeniging Nijverheid te Leeuwarden'. *De Opmerker*, 24 (19), 163-164.
- N.n. (1889). 'De privaat-kliniek met woonhuis van dr. Mendes de Leon te Amsterdam'. *De Opmerker*, 24 (47), 393-395.
- N.n. (1890). 'Tentoonstelling tot bevordering van veiligheid en gezondheid in fabrieken en werkplaatsen'. *De Opmerker*, 24 (4), 28-29.
- N.n. (1890). 'Mededeelingen van het genootschap. Bij de plaat'. *De Opmerker*, 24 (6), 41-42 en plaat.
- N.n. (1890). 'Laatste toepassingen op het gebied der gasindustrie, zoowel wat betreft verlichting, verwarming als ventilatie'. *De Opmerker*, 24 (37), 306-308.
- N.n. (1891). 'Het landgoed Uytenbosch te Baarn'. *Bouwkundig Tijdschrift*, (deel xi), 5-7 en vier ongenummerde platen.
- N.n. (1891). 'Muis Sacrum te Arnhem'. *De Opmerker*, 26 (26), 209-210.
- N.n. (1892). *Bestek en Voorwaarden met 16 Teekeningen waarnaar door de Raad van Beheer der Stadsschouwburg-Maatschappij zal worden aanbesteed: het bouwen van een schouwburg met alle toebehooren, ongeveer ter plaatse van den afgebranden Schouwburg op het Leidscheplein te Amsterdam, met bijlevering van alle materialen en arbeidsloonen*. Amsterdam: De Erven H. van Munster & Zoon.
- N.n. (1892). 'De nieuwe Stadsschouwburg te Zurich'. *Bouwkundig Weekblad*, 12 (11), 63-65.
- N.n. (1892). 'De nieuwe Stadsschouwburg van Amsterdam'. *Eigen Haard*, 17, 215-218.
- N.n. (1892). 'Rookvrije verbranding'. *De Opmerker*, 27 (29), 233-234.
- N.n. (1893). 'De rookplaag in groote steden'. *Architectura*, 1 (3), 10-11.
- N.n. (1893). 'Boyley's ventilatie, in den scheepsbouw toegepast'. *Architectura*, 1 (33), 259-260.
- N.n. (1893). 'Ventilatie'. *Bouwkundig Weekblad*, 13 (11), 67-68.
- N.n. (1893). 'Algemeene Vergadering van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, d.d. 25 mei 1893'. *De Opmerker*, 28 (22), 175-178.

- N.n. (1894). 'Het Kasteel "De Haer" te Vleuten'. *Architectura*, 2 (36), 155.
- N.n. (1894). 'De woning van voorheen en thans'. *Architectura*, 2 (49), 207-210, (50), 215-218, (51), 222-224.
- N.n. (1894). 'Waterglasverf op ijzeren kachels'. *Architectura (technisch gedeelte)*, 2 (48), 379.
- N.n. (1894). 'Nieuwe stadsschouwburg te Amsterdam'. *Bouwkundig Weekblad*, 14 (4), 25-27.
- N.n. (1894). 'De Stadsschouwburg te Amsterdam (met twee platen)'. *De Opmerker*, 29 (36), 281-284.
- N.n. (1894). 'De Polytechnische School'. *De Opmerker*, 29 (51), 401-402.
- N.n. (1895). 'Prijsvraag voor een nieuw gasthuis van de Roomsche Katholieke Ziekenverpleging te Amsterdam'. *Architectura*, 3 (7), 29-30, (11), 47-49.
- N.n. (1895). 'Een ideaal landhuis'. *Architectura*, 3 (25), 103-104.
- N.n. (1895). 'Een ideaal woonhuis'. *Architectura*, 3 (25), 105-107.
- N.n. (1895). 'Ventilatie van werkplaatsen'. *Architectura (technisch gedeelte)*, 3 (45), 355-356.
- N.n. (1895). 'De verwarming van het Gemeentemuseum te Amsterdam'. *De Opmerker*, 30 (3) 20-21.
- N.n. (1895). 'Post- en Telegraafkantoor te Amsterdam (met twee platen)'. *De Opmerker*, 30 (28), 217-218.
- N.n. (1895). 'De inrichting onzer kamers'. *De Opmerker*, 30 (36), 281-282.
- N.n. (1895). 'Het Stedelijk Museum te Amsterdam'. *De Opmerker*, 30 (37), 289-291.
- N.n. (1895). 'Iets over Schoorsteenen'. *De Opmerker*, 30 (39), 307-308.
- N.n. (1896). 'Woningbouw'. *Architectura*, 4 (48), 193.
- N.n. (1896). 'De ontwikkeling der gasfabrieken'. *Architectura (technisch gedeelte)*, 4 (38), 300.
- N.n. (1896). 'Verwarmingstoestellen voor elektrische verwarming'. *Architectura (technisch gedeelte)*, 4 (44), 348.
- N.n. (1896). 'Een gevaar voor den algemeenen gezondheidstoestand'. *Bouwkundig Tijdschrift*, 14 (40), 16-27.
- N.n. (1897). 'Ventilatie in gelagkamers'. *Architectura*, 5 (36), 164.
- N.n. (1897). 'Electrische verwarming van woonvertrekken door water'. *Architectura (technisch gedeelte)*, 5 (40), 322.
- N.n. (1897). 'De schoorsteenkap van John'. *De Opmerker*, 32 (40), 315-317.
- N.n. (1898). 'Het te bouwen Academisch Ziekenhuis te Groningen'. *Bouwkundig Weekblad* 18 (35), 272-273.
- N.n. (1898). 'Een nieuwe en practische schoorsteen'. *Bouwkundig Weekblad*, 18 (52), 397-398.
- N.n. (1898). 'Verwarming'. *De Opmerker*, 33 (3), 22-23.
- N.n. (1898). 'Verwarming'. *De Opmerker*, 33 (9), 65-67.

- N.n. (1898). 'Ingezonden bericht'. *De Opmerker*, 33 (16), 123, (19), 149-150.
- N.n. (1898). 'Verwarming'. *De Opmerker*, 33 (34), 267-269.
- N.n. (1899). 'Centrale verwarming van steden (uit: *Engineering*)'. *Architectura*, 7 (30), 24.
- N.n. (1899). 'De Menschelijke Woning'. *Architectura*, 7 (41), 315-316.
- N.n. (1899). 'Café-restaurant 'De Kroon' te Amsterdam'. *Bouwkundig Tijdschrift*, (deel xvii), 47-48.
- N.n. (1899). 'Het nieuwe directie-gebouw voor de Rijkspostspaarbank'. *Bouwkundig Weekblad*, 19 (5), 33-35.
- N.n. (1899). 'Bankgebouw te Hilversum'. *Bouwkundig Weekblad*, 19 (39), 308-309.
- N.n. (1899). 'Woningwet en gezondheidswet'. *Bouwkundig Weekblad*, 19 (44), 339-340.
- N.n. (1900). 'Ventilatie'. *Architectura*, 8 (18), 138-140.
- N.n. (1900). 'Onderzoek van bouw- en verbruiksstoffen'. *Architectura*, 8 (25), 197-198.
- N.n. (1900). 'Verwarming en luchtverversing'. *Architectura*, 8 (39), 319-320, (41), 331-334, (42), 343-344.
- N.n. (1900). 'Landgoed 'Tangkal Rambei' te Bloemendaal'. *Bouwkundig Tijdschrift*, (deel xx), 13 en platen.
- N.n. (1900). 'Het nieuwe gebouw voor toegepaste natuurkunde te Delft'. *Bouwkundig Weekblad*, 20 (15), 117-120.
- N.n. (1900). 'Een afdoend middel tegen rookplaag'. *Eigen Haard*, 25, 672.
- N.n. (1900). 'Gezondheidsleer'. *De Opmerker*, 35 (38), 299-300.
- N.n. (1900). 'Iets over de keuze van bouwterrein voor villa's'. *Vademecum der Bouwvakken*, 15 (7), 52-56.
- N.n. (1901). 'Luchtverbetering'. *Architectura*, 8 (1), 7.
- N.n. (1901). 'Arbeiderswoningen'. *Architectura*, 8 (23), 181-183.
- N.n. (1901). 'Hoog bouwen'. *Architectura*, 8 (28), 221-223.
- N.n. (1901). 'Woningen'. *Architectura*, 8 (36), 295-298.
- N.n. (1901). 'Kamerverwarming'. *Architectura*, 8 (51), 408-409.
- N.n. (1901). 'Sanatorium voor Longlijders in Nederland'. *Bouwkundig Tijdschrift*, (deel xxi), 1-3.
- N.n. (1901). 'Platen xviii. Regentessenkerk te 's Gravenhage. Architect de heer J. Verheul Dzn., te Rotterdam'. *Bouwkundig Tijdschrift*, (deel xxi), 12-14.
- N.n. (1901). 'De kolenproductie van de geheele wereld'. *Eigen Haard*, 26, 64.
- N.n. (1901). 'Het arbeidsvermogen der zonnestrallen'. *Eigen Haard*, 26, 320.
- N.n. (1902). 'Het hoofdkantoor der levensverzekeringsmaatschappij 'Utrecht' te Utrecht'. *Bouwkundig Weekblad*, 22 (5), 41-44.
- N.n. (1902). 'Dresden'. *De Bouwwereld*, 1 (9), 82.

- N.n. (1902). 'De nieuwe Hoogere Burgerschool te 's Gravenhage'. *De Opmerker*, 37 (5), 33-34.
- N.n. (1902). 'Ventilatie'. *De Opmerker*, 37 (14), 104.
- N.n. (1902). 'Woningtoestanden'. *De Opmerker*, 37 (14), 112-113.
- N.n. (1902). 'Eenige aantekeningen uit het verslag van het "Public Health" Congres te Exeter'. *De Opmerker*, 37 (19), 310-311.
- N.n. (1903). 'Nieuw Algemeen Provinciaal-, Stads- en Academisch Ziekenhuis te Groningen'. *Bouwkundig Weekblad*, 23 (34), 367-373.
- N.n. (1903). 'Het Sanatorium te Laren'. *Bouwkundig Weekblad*, 23 (40), 447-448.
- N.n. (1903). 'Het ziekenhuis te Noordgouwe'. *Bouwkundig Weekblad*, 23 (47), 529-531.
- N.n. (1903). 'De hoeveelheid microben in de lucht'. *Eigen Haard* 28, 480.
- N.n. (1903). 'Een woningenwet'. *Eigen Haard*, 28, 768.
- N.n. (1903). 'Warmwaterverwarming'. *De Opmerker*, 38 (34), 269-270.
- N.n. (1904). 'Eischen tot het verkrijgen van eene rookvrije verbanding'. *Architectura*, 12 (11), 87-88.
- N.n. (1904). 'Het Palace-Hotel te Scheveningen'. *Bouwkundig Weekblad*, 24 (30), 357-360 en platen.
- N.n. (1904). 'De hygiëne van het schoolgebouw'. *De Bouwwereld*, 3 (17), 132-133, (18), 137-138, (19), 145-146.
- N.n. (1904). 'De petroleum-productie'. *Eigen Haard*, 29, 192.
- N.n. (1904). 'Het ontwerpen van een huis'. *De Opmerker*, 39 (26), 201-203.
- N.n. (1905). 'De ideaal-vensters'. *Architectura*, 13 (2), 20-21.
- N.n. (1905). 'Centrale stadsverwarming door warme bronnen'. *Architectura*, 13 (16), 134.
- N.n. (1905). 'Serres en broeikassen'. *Architectura*, 13 (28), 235-238.
- N.n. (1905). 'Nieuwe Uitgaven. Ventilatie. Een voordracht door Dr. B. Schwaab, arts. Uitgave van F. van Rossum. Amsterdam'. *Bouwkundig Weekblad*, 25 (27), 347.
- N.n. (1905). 'Het moderne landhuis'. *Het Huis Oud & Nieuw*, 3, 211-244.
- N.n. (1905). 'Arbeiderswoningen'. *De Opmerker*, 40 (24), 189-190.
- N.n. (1906). 'De rook in de groote steden'. *Architectura*, 14 (37), 305-306, (38), 314-315.
- N.n. (1906). 'Moderne hotelgemakken in het Palais Royal te Amsterdam'. *Eigen Haard*, 31, 122-124.
- N.n. (1906). 'Verlichting van landhuizen'. *De Opmerker*, 41 (31), 243-244.
- N.n. (1906). 'Congres voor Openbare Gezondheidsregeling'. *De Opmerker*, 41 (39), 308.
- N.n. (1907). 'Gezondheidscongres te Geneve'. *Architectura*, 15 (24), 200.
- N.n. (1907). 'De universiteitsbibliotheek Utrecht'. *Eigen Haard*, 32, 646-650.
- N.n. (1908). 'Rookvrij stoken'. *Architectura*, 16 (8), 70.

- N.n. (1908). 'Het ontleedkundig laboratorium der Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam'. *Bouwkundig Weekblad*, 28 (14), 236-240.
- N.n. (1909). 'Het aanbesteden van centrale verwarmingsinrichtingen'. *Architectura*, 17 (32), 286-288.
- N.n. (1909). 'Centrale gasverwarming'. *Architectura*, 17 (36), 316-317.
- N.n. (1909). 'Kleinere centraal-verwarmingen door warm water of lage-druk stoom met gasverhitting'. *Architectura*, 17 (42), 366-368.
- N.n. (1909). 'Sanatoria'. *De Opmerker*, 44 (14), 113-116.
- N.n. (1910). 'Ventilatie van schoollokalen'. *Architectura*, 18 (8), 67-68.
- N.n. (1910). 'Schoolbouw'. *Architectura*, 18 (40), 326-327.
- N.n. (1910). 'Luchtzuivering door ozonisatie'. *De Bouwwereld*, 9, 69-72.
- N.n. (1910). "Fresh Air" Spoorwegrijtuigen'. *Eigen Haard*, 35, 80.
- N.n. (1911). 'Openbare leeszaal voor Utrecht'. *Bouwkundig Weekblad*, 31 (9), 100-101.
- N.n. (1911). 'Een stedelijke centrale voor verwarming'. *Bouwkundig Weekblad*, 31 (18), 216-217.
- N.n. (1911-1913). 'Bouw van het landhuis 'De Hooge Vuursche' te Baarn'. *Het Huis Oud & Nieuw* 9, 229-234, 261-264, 297, 10, 237, 11, 189-192, 217-221.
- N.n. (1911). 'Plaat XII. Ontwerp voor het R.K. Sanatorium te Groesbeek'. *Het Huis Oud & Nieuw*, 9, 94-95, 325.
- N.n. (1912). 'Het model-Huis van de Ideal-Home-Tentoonstelling te Londen'. *De Opmerker*, 47 (19), 145-146, (22), 169-170.
- N.n. (1912). 'Het Tehuis voor alleenstaande Blinden te Wolfhezen'. *De Opmerker*, 47 (35), 275-276.
- N.n. (1912). 'Het schouwburgplan voor 's Gravenhage'. *De Opmerker*, 47 (39), 307-310, (40), 313-314, (43), 337-339.
- N.n. (1913). 'IVe Internationaal Congres van Hygiëne der Woning'. *Architectura*, 21 (21), 173.
- N.n. (1913). 'Het badhuis Obelt'. *Eigen Haard*, 38, 393.
- N.n. (1914). 'Ozon en zijne toepassing'. *De Bouwwereld*, 13, 200-203, 206-211, 217-219.
- N.n. (1914). 'Het Homeopathisch Ziekenhuis te Utrecht'. *Eigen Haard*, 39, 233-234.
- N.n. (1914). 'De invloed van begroeide buitenmuren op den vochtigheidsstoestand binnenshuis'. *Eigen Haard*, 39, 954-956.
- N.n. (1915). 'Het onderzoek van onze kamerlucht'. *Eigen Haard*, 40, 214-216.
- N.n. (1915). 'Het R.-K. Sanatorium "Dekkerswald" te Groesbeek'. *Vademecum der Bouwvakken*, 30 (10), 73-77, (11), 81-85.
- N.n. (1916). 'Twee eeuwen warmwater-verwarming'. *Architectura*, 24 (49), 382.
- N.n. (1916). 'Centrale verwarming en de aesthetiek van het interieur'. *Bouwkundig Weekblad*, 37 (14), 117-118.

- N.n. (1918). 'De Effectenbeurs te Amsterdam'. *Eigen Haard*, 43, 387-388.
- N.n. (1918). 'Spaart Brandstof!'. *Eigen Haard*, 43, 761.
- N.n. (1919). 'Kunstmatige koeling van woningen en werkplaatsen'. *Bouwkundig Weekblad*, 40 (14), 81-86.
- N.n. (1921). *Algemeene Regelen omtrent den bouw en de inrichting der lokalen van de lagere scholen, bedoeld in artikel 6 der Lager-onderwijswet 1920, omtrent de inrichting der terreinen voor het onderwijs in lichamelijke oefening aan die scholen, en omtrent het aantal kinderen, dat in die scholen mag worden toegelaten*. Afschrift uit het Staatsblad.
- N.n. (1927). *Eerste Nederlandsche Congres voor Warmte-Techniek te houden te 's-Gravenhage op 18 februari 1927 bijeengeroepen door de Nederlandsche Vereeniging voor Centrale Verwarmings-Industrie*. Preadviezen. Amersfoort: S.W. Melchior.
- Adam, F. (1911). *Der Heizungsmonteur. Taschenbuch für Installation, Projektierung und Revision von Heizungsanlagen unter besonderer Berücksichtigung von Betriebsstörungen*, Leipzig: Dr. Max Jänecke, Verlagsbuchhandlung.
- A.D.K. (1887). 'Centrale verwarming'. *Bouwkundig Weekblad*, 317.
- Allebé, G. en H. van Cappelle (1861). *De gezondheidsvereischen van schoolgebouwen*. Haarlem: A.C. Kruseman.
- Amstel Hotel Bestuursmaatschappij (1867). *Notulen van de bestuursvergadering van de Amstel Hotel Bestuursmaatschappij, 27 juni 1867*.
- Bakker-Enk, E. (1912). *De practische huisvrouw*. Zutphen: P. van Belkum Az.
- Baldwin, W. (1899). *An Outline of Heating and Ventilation*. New York: uitgegeven door auteur.
- Barlow Bennet, S. (1910). *A manual of technical plumbing and sanitary science*. Londen: B.T. Batsford.
- Barnett, Mrs. Samuel A. (1888). *The Making of the Home. A Reading-Book of Domestic Economy for School and Home Use*. Londen: Cassell & Company. In Nederland in 1891 verschenen als *Onze Woning. Leesboek over huishoudelijke onderwerpen*, in het Nederlandsch bewerkt door Mevr. Bakker Korff-Hoogeboom, met een voorwoord van Jonkvr. Jeltje de Bosch Kemper.
- Beecher, C. en H. Beecher Stowe (1869), *The American Woman's Home*. New York: J. B. Ford and Company.
- Bemmelen, J. van (1874). 'Uitkomsten van toestellen van luchtverversching in scholen in Enschede en Arnhem'. *De Schoolbode* (als los boekwerkje uitgebracht).
- Berlage, H.P. (1898). 'De nieuwe Beurs te Amsterdam'. *Bouwkundig Weekblad*, 18 (15), 109-112.

- Bernan, W. (1845). *On the history and art of Warming and Ventilating rooms and buildings: by open fires, hypocausts, German, Dutch, Russian, and Swedish stoves, steam, hot water, heated air, heat of animals, and other methods; with notices of the progress of personal and fireside comfort, and of the management of fuel. Illustrated by two hundred and forty figures of apparatus. Volume 1.* Londen: George Bell.
- Bernan, W. en R. Stuart (1845). *On the history and art of Warming and Ventilating rooms and buildings: by open fires, hypocausts, German, Dutch, Russian, and Swedish stoves, steam, hot water, heated air, heat of animals, and other methods; with notices of the progress of personal and fireside comfort, and of the management of fuel. Illustrated by two hundred and forty figures of apparatus. Volume 2.* Londen: George Bell.
- Bernoulli en J. van Gendt (1911, oorspronkelijke Nederlandse uitgave 1858). *Bernoulli's Vademecum. Een practisch handboek voor berekeningen, dagelijks voorkomende in de bouw- en werktuigbouwkunde, met bijzondere toepassing op gewicht en sterkte van bouwstoffen, ijzeren balken, kolommen, houten en ijzeren kappen, ijzeren bruggen, stoom- en waterwerktuigen, molens, pompen, spoorwegen, locomotieven, stoomboten, spinnerij en weverij, verwarming en ventilatie van gebouwen, verlichting, enz.* Amsterdam: Ten Brink en De Vries.
- Bettink, W. (1916). 'Landhuisje te Amersfoort'. *Bouwkundig Weekblad*, 37 (32), 235-237.
- Bientjes, J. (1882). 'Vóór alles een gezond ligchaam'. *Eigen Haard*, 7, 106-110.
- Bilderbeek, B. (1909). 'Woonhuis te Dordrecht'. *Bouwkundig Weekblad*, 29 (44), 525-527.
- Billings, J. (1884). *The Principles of Ventilation and Heating and Their Practical Applications.* Londen: Trübner & Co.
- Blansjaar, J. (z.j., vermoedelijk rond 1920). *De centrale verwarming: een handboek voor architecten en bezitters van centrale verwarmingsinstallatiën.* Leiden: Sijthoff.
- Bond van Nederlandse Architecten, Nederlandsche Vereeniging voor Centrale Verwarmingsindustrie, Orde van Nederlandse Raadgevende Ingenieurs (1927). *Brochure centrale verwarming.* Amsterdam: Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, De Orde van Nederlandsche Raadgevende Ingenieurs, De Nederlandsche Vereeniging voor Centrale Verwarmingsindustrie.
- Bonda, H. (1909). 'Kliniek voor Psychiatrie en Neurologie te Amsterdam'. *Bouwkundig Weekblad*, 29 (29), 341-342.
- Bosscha, H. (1853). Vertaling van J. Walker: *Praktische wenken omtrent luchtverversching (ventilatie) : een leidraad voor den bouwmeester, bevattende tevens verscheidene opmerkingen ten nutte van eigenaars en gebruikers van gebouwen.* Deventer: Ter Gunne.
- Bottenheim, S. (1907). 'Eene modelinrichting. De nieuwe diamantslijperij der firma I.J. Asscher'. *Eigen Haard*, 32, 343-346.

- Bottenheim, S. (1916). 'Het Zeemanshuis te Amsterdam'. *Eigen Haard*, 41, 415-418.
- Bourdrez, J. (1900). 'Het nieuwe Diaconessenhuis te Breda'. *Bouwkundig Weekblad*, 20 (44), 371-372.
- Bourdrez, J. (1900). 'Reactie op een ingezonden stuk van den heer P.J.G. Nell'. *Bouwkundig Weekblad*, 20 (46), 389.
- Boyer & Consorten (1868). 'Stelsel voor verwarming en ventilatie van Boyer en Consorten te Ludwigshafen a/Rhein, voor scholen, hospitalen en andere gebouwen'. *De Opmerker*, 3 (34), 137-138.
- Braat, F.W. (1909). 'F.W. Braat over centrale verwarming (afdeeling Amsterdam, Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst), 26 maart 1909'. *De Bouwwereld*, 8, 104.
- Braat, Koninklijke Fabriek F.W. (1922). *Afdeeling Centrale Verwarming. Lijst van de voornaamste door ons uitgevoerde werken (periode 1878-1922)*.
- Braat, G. (1937). *Centrale verwarmingsinstallateur en bedrijfsorganisatie. Voordracht gehouden te 's-Gravenhage voor de Nederlandsche Vereeniging voor Centrale Verwarmingsindustrie den 4^{en} november 1937*. Delft: Drukkerij Waltman.
- Breggen, J. van der (1903). 'Scholenbouw'. *De Bouwwereld*, 2, 194-195.
- Bremen, H. van (z.j.). *Verwarming (serie 'Wooncomfort en woontechniek')*. Amsterdam: Van Holkema & Warendorf N.V.
- Bremer, G. (1919). 'Het nieuwe post- en telegraafkantoor te Rotterdam'. *Bouwkundig Weekblad*, 40 (20), 113-116, (21), 121-122.
- Bremmer, F. (1887). 'De constructie van plantenkassen'. *De Opmerker*, 21 (12), 89-92, (13), 97-101.
- Brouwer, H. en H. Mondt (1891). 'Woningen voor arbeiders, enz'. *Bouwkundig Weekblad*, 11 (31), 187, 191-192.
- C. (1914). 'Bouw en inrichting van schoorsteenen'. *Vakblad voor de bouw-ambachten*, 10 (6), 61-63.
- Clercq, M. de (1901). 'De Woningverbetering'. *Eigen Haard*, 26, 282-283.
- Clercq, M. de (1906). 'Kleine woningen'. *Architectura*, 14 (36), 295-296.
- Clercq, M. de (1907). 'Verbetering in de zoogenaamde kazernewoningen'. *Bouwkundig Weekblad*, 27 (4), 47-50.
- Corbusier, Le (1930). *Précisions sur un état présent de l'architecture et de l'urbanisme*. Parijs: Crès et Cie.
- Corbusier, Le (1946). *Towards A New Architecture*. London: The Architectural Press.
- Coronel, S. (1874). 'De gezondheidsvereischten van schoolgebouwen'. *De Opmerker*, 8 (38), 1-2, (39), z.p., (40), z.p.

- Coronel, S. (1883). 'De hygiënisch-technische eischen van ziekenhuizen'. *De Opmerker*, 18 (20), 193-195, (21), 201-203, (22), 216-217, (24), 234-235.
- Craandijk, J. (1879). 'Het nieuwe Sociëteitsgebouw in de Diergaarde te Rotterdam'. *Eigen Haard*, 4, 8.
- Crobach, L. (1925). 'Het St. Josef-Ziekenhuis te Heerlen'. *Het Huis Oud en Nieuw*, 23, 276-286.
- Croiset van Uchelen, H. (1887). 'Het moderne woonhuis'. *De Opmerker*, 22 (51), 409-412, (52), 418-422.
- Cuypers, Ed. (1913). 'Het R.K. Sanatorium 'Dekkerswald' te Groesbeek'. *Het Huis Oud & Nieuw*, 11, 337-357, 264-384.
- Cuypers, Ed. (1918-1919). 'Sanatorium Hoog-Laren'. *Het Huis Oud en Nieuw*, 16, 305-306.
- Cuypers, Ed. (1925). 'Korte beschrijving van de verschillende installaties in het St. Josef-Ziekenhuis te Heerlen (uitbreiding 1921-1923)'. *Het Huis Oud en Nieuw*, 23, 287-291.
- Cuypers, J. (1910). *Reisrapport van den architect C. B. Ing. Joseph Cuypers, inzake den bouw eener beurs voor den Vereeniging voor den Effectenhandel te Amsterdam*. Amsterdam: J.H. de Bussy.
- Cuypers, J. (1911?). *Bestek Groep ivb. Ventilatie. Beursbouw van de Vereeniging voor den effectenhandel te Amsterdam*. Uitgever onbekend.
- Cuypers, P. (1881). 'Woning van den Hoofd-Direkteur der Rijks-Museum-Gebouwen'. *Bouwkundig Tijdschrift*, (deel I), 2-4, 18, 35-36, 49, plaat I-XXI.
- Desterrado (1890). 'Van de Veiligheidstentoonstelling'. *De Opmerker*, 25 (28), 252-253, (33), 273-274.
- D.G. (1868). 'Verwarming en ventilatie'. *De Opmerker*, 3 (23), 91-92, (24), 95-96.
- D.K. (1907). 'De nieuwe plantenkassen in den botanischen tuin te Frankfurt a/d M.'. *Architectura*, 15 (47), 394-397.
- DRU (z.j.). *Haarden en gesloten gasradiatoren*. Den Haag: Stichting Onderwijstentoonstellingen.
- Druiding, A. en J. van der Does (1870). 'Eenige gegevens voor het ontwerpen en inrigten van gebouwen voor lager onderwijs en gymnastiek'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 17), 113-156.
- Drysdale, J. en J. Hayward, (1872). *Health and comfort in house building, or, ventilation with warm air by self-acting suction power*. Londen: E. & F.N. Spon.
- Durm, J. (1897). *Handbuch der Architektur*. Stuttgart: Verlag von Arnold Bergsträsser.
- Dye, F. (1905). *A practical treatise upon Warming Buildings by Hot Water, Embracing methods and appliances for warming buildings of every description including all low-pressure systems, the high-pressure systems, heating drying rooms, and warming buildings by heated air*. Londen: E. & F.N. Spon.

- E. (1889). 'Het nieuwe Jongens Weeshuis te Amsterdam'. *Bouwkundig Weekblad*, 9 (48), 284-285.
- E., v. (1899). 'De noodzakelijkheid van goede bouwverordeningen ter verkrijging van betere woning- en bouwarbeiders-toestanden'. *Bouwkundig Weekblad*, 19 (38), 299.
- E. v. (1902). 'Centrale Verwarming'. *Bouwkundig Weekblad*, 22 (7), 63-64.
- E., R. v. (1872). 'De lucht in onze woonhuizen en hospitalen'. *De Opmerker*, 7 (18), z.p., (21), z.p., (22), z.p.
- E., R. v. (1878). 'Een medische wandeling door de tentoonstelling'. *De Opmerker*, 13 (37), z.p.
- Erikstrup, K. (1914). 'De verwarming en ventilatie in de nieuwe effectenbeurs te Amsterdam'. *Bouwkundig Weekblad*, 34 (13) 151-155, (14), 163-166, (15), 177-180.
- Erikstrup, K. en E. Struve (1914). 'De verwarmingstechniek in het licht van den tegenwoordige tijd bezien'. *Bouwkundig Weekblad*, 34 (26), 319-322, (27) 333-334, (28), 335-337.
- Erkel, F. van (1889). 'Schetsontwerp voor een nieuwe stedelijke bouw-verordening'. *Bouwkundig Tijdschrift*, (deel IV), 29-46.
- Erkel, F. van (1899). 'Ongezonde woningen'. *Bouwkundig Weekblad*, 9 (16), 118-119.
- Erkel, F. van (1900). "De waarde der ventilatie". Een merkwaardig rapport'. *Bouwkundig Weekblad*, 20 (27), 226-228.
- Erkel, M. van (1868). 'Ventilatie'. *De Opmerker*, 3 (17), 67-68.
- Es, A. van den (1885). 'Bij de opening van het nieuwe gymnasium te Amsterdam'. *Eigen Haard*, 10, 611-614.
- Etteger, F. van (1885). 'Gymnasium te Zutphen'. *Bouwkundig Tijdschrift*, (deel v), 30-31. Plaat VII-IX.
- Eyndhoven, A. van (1890). 'De laatste toepassingen van gas voor verlichting, verwarming en ventilatie'. *Bouwkundig Tijdschrift*, (deel x), 4-34.
- F. (1882). 'Verwarming en ventilatie'. *De Opmerker*, 17 (47), z.p.
- F. (1904). 'Schadelijke invloed van verwarming en verlichting op onze gezondheid'. *Architectura*, 12 (32), 266-267.
- F.C.D. (1894). 'Gas- of electrisch licht'. *Bouwkundig Weekblad*, 14 (3), 18-20.
- Féline (1867). 'Nieuw stelsel van schoorsteenen en verwarming. Vertaald uit de *Revue de l'architecture* en in de Vereeniging Architectura et Amicitia voorgedragen door een lid der vereniging'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 15), 169-176.
- Figurant, C. (1895). 'De nieuwe Stadsschouwburg te Amsterdam'. *Eigen Haard*, 20, 184-187.
- Fishenden, M. (1926). 'Domestic Heating'. *Journal of the Royal Society of Arts*, 74 (3828), 451- 476.
- F.J.H. (1905). 'Over het luchten'. *Architectura*, 13 (1), 10-11.

- Fr. (1904). 'Een en ander over verwarming; brandhout'. *Architectura*, 12 (5), 37-38.
- Fr. (1904). 'Verwarming van broeikassen en pluimveestallen'. *Architectura*, 12 (8), 63-64.
- Freem, A. (1899). 'Doelmatige ventilering'. *Bouwkundig Weekblad*, 19 (3), 20-21, (4), 26-27, (10), 73-75, (12), 87-89.
- G., H. d. (1881). 'Iets over het kooloxyde'. *De Opmerker*, 16 (1), z.p.
- G.A.A.M. (1879). 'Onze kachels'. *Eigen Haard*, 4, 428-433.
- Gavarret, J. (1870). 'Gezondheidsleer der hospitalen, door J. Gavarret (Uit het Fransch)'. *De Opmerker*, 5 (19), z.p., (20), z.p.
- Gendt, A. van (1858). 'Vergelijking der verschillende stelsels van verwarming'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 10), 217-228.
- Gendt, F. van (1856). 'Ventilatie der parlaments-huizen te Londen. Vrij vertaald naar het Engelsch, uit het *Civil Engineer and Architect's Journal* van September, Oktober en November 1852'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 9), 167-186, 193-232.
- Gendt, F. van (1858). 'De inrigting van hospitalen. Opmerkingen omtrent het hospitaal St. Jan te Brussel door den heer Andre Uytterhoeven, chirurgiën en chef (overgenomen uit het *Journal Belge de l'architecture*)'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 10), 53-80.
- Gendt, J. van en J. Warnsinck (1848). 'Rapport aan zijne Excellentie den Minister van Justitie, aangaande de verbeteringen, welke in den laatsten tijd in Engeland en Schotland betrekkelijk den gevangenis-bouw zijn ingevoerd, Amsterdam, 22 november 1843'. *Jaarverslag Koninklijk Instituut van Ingenieurs*, 45-117.
- Gerhard, J. (1899). "De noodzakelijkheid van goede bouwverordeningen ter verkrijging van betere woning- en bouwarbeiders-toestanden." (Een anti-kritiek). *Bouwkundig Weekblad*, 19 (37), 292.
- Geuns, S. van (1862). 'Heet-water-verwarming met hooge drukking (systeem Perkins). Mededeeling, in de vergadering van de afdeling 's Gravenhage der Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst, op 27 maart 1861'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 12), 233-244.
- G.F.L. (1910). 'Ventilatie van schoollokalen'. *Architectura*, 18 (10), 83-84.
- G.L. (1888). 'Onze bouwwijze en hare invloed op de lucht in de woningen'. *Bouwkundig Weekblad*, 8 (1), 4-5.
- Godefroy, A. (1858). 'De inrigting van heet-water-verwarmingstoestellen bijzonder met betrekking tot de heet-waterverwarming van het Augustijnenklooster te Maagdenburg'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 10), 227-244.
- Godefroy, A. (1860). 'Luchtversching in gebouwen en woonhuizen'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 11), 213-236.
- Godefroy, A. (1867). 'Inrigting van woonhuizen'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 15), 141-166.

- Goeree, W. (1681). *d'Algemeene Bouwkunde Volgens d'Antyke en Hedendaagse Manier, Door een beknopte Inleiding afgeschetst, en van veel onvoegsame verbasteringen ontswagteld*. Amsterdam.
- Gr., A. de (1903). 'De invloed van de vochtigheid der muren op de warmtegeleiding'. *Architectura*, 11 (50), 403-404.
- Gr., A. de (1906). 'Over centrale verwarmingen'. *Architectura*, 14 (25), 127-128, (26), 135-136.
- Grassi, C. (1857). *Hygiène publique. Chauffage et ventilation des hôpitaux. Étude du système de Chauffage et de Ventilation établi par M. le docteur Van Hecke*. Parijs": J.-B. Baillière et Fils.
- Gratama, J. (1912). 'Het Ideaal Huis op de tentoonstelling in Olympia te Londen'. *Bouwkundig Weekblad*, 32 (45), 558-560.
- Gratama, J. (1913). 'De prijsvraag voor het nieuwe raadhuis te Rotterdam'. *Bouwkundig Weekblad*, 33 (22), 255-258.
- Gratama, J. (1913). 'Het nieuwe raadhuis voor Rotterdam'. *Bouwkundig Weekblad*, 33 (25), 298-302, (26), 322-324, (27), 336-338, (30), 365-368, (31), 384-386.
- Gratama, J. (1914). 'De Rotterdamsche Raadhuisbouw'. *Bouwkundig Weekblad*, 34 (17), 202-204.
- Gratama, J. (1915). 'Het nieuwe post- en telegraafkantoor te Rotterdam'. *Bouwkundig Weekblad*, 36 (37), 276-277.
- Grooten, C. (1935). 'Moderne technische problemen. Klimaat, bouwvorm en constructie'. *Vakblad voor de Bouwbedrijven*, 31 (41), 501-502.
- Grooten, C. (1935). 'Moderne technische problemen. Klimaat, bouwvorm en constructiewijzen. II'. *Vakblad voor de Bouwbedrijven*, 31 (43), 525-527.
- Grothe, D. (1867). 'Verwarming met heete lucht'. *De Opmerker*, 2 (33), 135.
- Gugel, E. (1880). 'Het Kasteel Oud-Wassenaar'. *Eigen Haard*, 5, 56-59, 63-66.
- H. (1904). 'De grondbeginselen der verwarming'. *Architectura*, 12 (33), 273-274.
- H. (1906). 'Iets over den schoorsteen'. *Architectura*, 14 (5), 42-44.
- H. (1908). 'Luchtzuivering in groote gebouwen'. *Architectura*, 16 (40), 352.
- H., v. (1910). 'Meer lucht!'. *Bouwkundig Weekblad*, 30 (10), 111-115.
- H., K. v.d. (1906). 'Schoorsteenkap systeem Eole'. *Architectura*, 14 (27), 226.
- Hales, S. (1743). *A description of ventilators: whereby great quantities of fresh air may with ease be conveyed into mines, goals, hospitals, work-houses and ships, in exchange for their noxious air. An account also of their great usefulness in many other respects: as in preserving all sorts of grain dry, sweet, and free from being destroyed by weevils, both in granaries and ships: and in preserving many other sorts of goods. As also in drying corn, malt, hops, gun-powder, &c. and for many other useful purposes. Which*

- was read before the Royal Society in May 1741.* Londen: W. Innys, R. Manby & T. Woodward.
- Hamer, W. (1897). 'Het Hotel de L'Europe te Amsterdam'. *Bouwkundig Tijdschrift* (deel xv), 63-69.
- Hartman, E. (1859). *Bouwkundig Handboekje*. Amsterdam: H.W. Weytingh.
- Heckmann & Co (1875). *De nieuwste verwarming. Door middel van calorifères, en de ventilatie. Naar eene Duitsche brochure van Hechmann & Co te Mainz.*
- Heijden, K. van der (1908-1909). 'Verwarming en ventilatie door ing. Joh. Körting naar het Duitsch door K.F. van der Heijden'. *Architectura*, 16 (39), 339-340, (40), 348-350, (43), 374-376, (44), 382-385, (45), 394-395, (46), 401-402, (47), 409-411, (49), 426-427, (50), 433-434, (52) 452-454. 17 (3), 20-22, (5), 40-42, (8), 69-70, (9), 78-81, (10), 89-93, (13), 109-110, (14), 116-118, (19), 168-171, (20), 183-188, (21), 197-200, (22), 205-206, (23), 213-215, (27), 241-243, (30), 268-270, (37), 325-326, (38), 333-336, (44), 382-384, (50), 425-426, (51), 432-433, (52), 439-441.
- Heijden, W. van der (1895). 'Eene hygiënische woning'. *Architectura (technisch gedeelte)*, 3 (20), 153-156, (21), 161-164.
- Heyninx, E. (1844). 'Het bouwen van een landelijk woonhuis zonder grondmuren of zoogenaamde fonderingsmuren'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 2), 26-30 en plaat II.
- H.H. (1905). 'Indirecte verwarming'. Ventilatie. *Bouwkundig Weekblad*, 25 (47), 623-625, (48), 637-640, (49), 651-654.
- Hinkelman, H. (1884). 'Onderzoek van lucht in woonvertrekken'. *Bouwkundig Weekblad*, 4 (36), 236-237.
- Hinkelmann, H. (1885). 'Over warmte-transmissie'. *Bouwkundig Tijdschrift* (deel v), 1-9.
- Hinkelmann, H. (1886). 'Over ventilatie van woonvertrekken'. *Bouwkundig Weekblad*, 6 (31), 185-188.
- Hinkelmann, H. (1887). 'De omzetting van koolstof in warmte en het rookvraagstuk'. *Bouwkundig Tijdschrift*, (deel VII), 25-62.
- H.O. (1883). 'Gas- en elektrische verlichting'. *De Opmerker*, 18 (34), 323-325.
- Hoeven, G. van der (1851). 'Beschrijving van een toestel tot luchtverversing. (*Civil Engineer and Architect's Journal*, november 1850, XIIIe deel, bladz. 256 en 357)'. *Uittreksels uit Vreemde Tijdschriften ten dienste van de leden der Koninklijk Instituut van Ingenieurs*, 17-18.
- Hoeven, G. van der (1851). 'Over de Schoorsteenen'. *Uittreksels uit Vreemde Tijdschriften ten dienste van de leden der Koninklijk Instituut van Ingenieurs*, 126-127.
- Hofkamp, W. (1890). 'Het kinderziekenhuis te Groningen'. *De Opmerker*, 25 (40), 329-330.
- Hubrecht, P. (1880). *Het bouwen van scholen in Nederland, bevattende: Algemeene regelen omtrent den bouw en de inrichting der lokalen, waarin schoolonderwijs wordt*

- gegeven [...], bewerkt in verband met de onderwijswetten in Nederland en hare uitvoering.* Rotterdam.
- Hubrecht, P. en H. Stemberg (1880-1884). *De onderwijswetten in Nederland en hare uitvoering. Administratieve verzameling van alles wat daarop betrekking heeft.* Den Haag.
- Huijgen, C. (1886). 'Verwarming en Luchtverversching van het Concertgebouw te Amsterdam'. *Bouwkundig Weekblad*, 6 (22), 132-134.
- Huijgen, C. (1892). 'Centrale verwarming'. *Bouwkundig Weekblad*, 12 (42), 250-253, (43), 256-257.
- Huijgen, C. (1892). 'Ventilatie van woonvertrekken'. *Bouwkundig Weekblad*, 12 (46), 277-278.
- Huijgen, C. (1893). 'Over licht, lucht en warmte'. *Bouwkundig Weekblad*, 13 (1), 4.
- Huijgen, C. (1894). 'Beschrijving van een nieuw systeem lage-drukstoomverwarming van het Eisenwerk Kaiserslautern'. *Bouwkundig Weekblad*, 14 (20), 132-134.
- Huijgen, C. (1898). 'Verwarming'. *De Opmerker*, 33 (3), 22-23, (5), 36-37.
- Huijgen, C. (1908). *Centrale verwarming*. Rotterdam: jaarverslag voor de Vereniging Bouwkunst & Vriendschap te Rotterdam.
- Huijgen, L. (1912). 'Over nieuwere systemen van ventilatie, verwarming en koeling in openbare gebouwen'. *Architectura*, 20 (52), 446-448.
- Itz, G. (1869). 'Het nieuwe Wees- en Armhuis te Dordrecht'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 16), 281-288.
- Jacob, E. (1894). *Notes on the ventilation and warming of houses, churches, schools and other buildings*. London: Society for Promoting Christian Knowledge.
- J.C. (1883). 'Yattendon. Buitenverblijf van mr. Alfred Waterhouse, Architect te Londen'. *Bouwkundig Tijdschrift*, (deel III), 34-36. Plaat XIV-XVII.
- J.G. (1909). 'Ons Huis' te Rotterdam'. *Bouwkundig Weekblad*, 29 (46), 551-555.
- J.G. (1911). 'De nieuwe kantoren, magazijnen en werkplaatsen voor R.S. Stokvis & Zn. Ltd. Te Rotterdam'. *Bouwkundig Weekblad*, 31 (35), 416-419.
- J.J.H. (1868). 'De gasverlichting in het paleis Buckingham te Londen, en in den schouwburg te Parijs'. *De Opmerker*, 1 (15), 59.
- Joling, A. (1911). 'Ziekenhuis 'Consolatio Afflictorum' te Zevenaar'. *Bouwkundig Weekblad*, 31 (45), 539-540.
- Jong, E. De (1903). 'Het Amsterdamsche Sanatorium voor Borstlijders'. *Eigen Haard*, 28, 616-622, 632-637.
- J.P.M. (1920). 'Het nieuwe raadhuis van Rotterdam'. *Bouwkundig Weekblad*, 41 (51), 285-287.

- K. (1920). 'Waarom niet bij ons?'. *Bouwkundig Weekblad*, 41 (40), 232.
- Kam, J. (1888). 'Memorie van toelichting behorende bij het antwoord, ingezonden op de in 1884 door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst uitgeschreven prijsvraag voor een bebouwingsplan van de terreinen achter het Rijks-Museum'. *Bouwkundig Tijdschrift*, 8 (4), 32-36.
- Kelling, J. (1909). *Verwarming en ventilatie van ziekenhuizen en scholen*. Amsterdam: Van Mantgem & De Does.
- Keurschot, J. (1909). 'Sociale hygiëne en -techniek'. *Bouwkundig Weekblad*, 29 (33), 398-399, (34), 406-408, (35), 420-422, (36), 430-432, (37), 444-446, (39), 467-468, (49), 586-588, (50), 601-602, (51), 613-614.
- King, A. (1928). *Practical Steam and Hot Water Heating and Ventilation. A modern practical work on steam, hot water and vapor heating and ventilation, with descriptions and data on all materials and appliances used with modern heating and ventilation systems; construction details, rules, tables, etc.* New York: The Norman W. Henley Publishing Company.
- Klinkhamer, J. (1881). 'Eenige opmerkingen over inrichting en bouw van ziekenhuizen'. *Bouwkundig Weekblad*, 1 (22), 113-115, (23), 120-121.
- Klinkhamer, J. (1891). 'De schoollucht. Van prof. dr. G. Recknagel te Pessau (naar het Hoogduits)'. *Bouwkundig Weekblad*, 11 (1), 2-4, (2), 9-10.
- Klinkhamer, J. (1900). 'Rede uitgesproken door J.F. Klinkhamer, B.I. bij de aanvaarding van het Hoogleeraarsambt in de Bouwkunde, den 2den October 1899'. *Delftsche Studentenalmanak*. Delft.
- Kloes, J. van der (1896). 'De stand der concurrentie tussen gas en elektriciteit'. *Architectura*, 4 (47), 369-372.
- Kloes, J. van der (1899). 'Boeken over ovenbouw'. *Architectura*, 7 (30), 237.
- Kloes, J. van der (1900). 'Kachels en schoorsteenen'. *Architectura*, 8 (21), 165-168.
- Kloes, J. van der (1900). 'Correspondentie. Ijskelders en ijshutten'. *Architectura*, 8 (30), 240.
- Knuttel, D. (1882). 'Natuurlijke ventilatie'. *Bouwkundig Weekblad*, 2 (45), 240-243, (46), 246-248.
- Knuttel, D. (1882). 'De hygiëne in de bouwverordeningen'. *Bouwkundig Weekblad*, 2 (20), 295-297, (21), 300-302, (23), 312-313, (27), 332-334.
- Knuttel, D. (1883). 'Verwarming en ventilatie, gemeenzaam onderhoud met kachelmakers en kachelgebruikers'. *Bouwkundig Weekblad*, 3 (17), 107-109.
- Knuttel, D. (1890). 'De nieuwe gehoorzaal te Leiden'. *Bouwkundig Tijdschrift*, (deel x), 7-11 en plaat VI-XIII.
- Koetsveld, C. van (1870). 'Armoede in de stad en armoede buiten'. *Schat der Gezondheid*, 4 (nieuwe serie), 153-159.

- Kolk, H. (1916). 'De nieuwe 'Emma-kliniek' te Utrecht'. *Bouwkundig Weekblad*, 37 (16), 127-129.
- Koning, C. de (1913). 'Tehuis voor Alleenstaande Blinden te Wolfhezen'. *Bouwkundig Weekblad*, 33 (32), 391-393.
- Koninklijke Fabriek F.W. Braat N.V. – Delft (z.j.). *Waarom centrale verwarming*.
- Koninklijke Fabriek F.W. Braat N.V. – Delft (1930a). *Centrale verwarming van woonhuizen*.
- Koninklijke Fabriek F.W. Braat N.V. – Delft (1930b). *Lijst van de voornaamste door ons gerealiseerde werken*.
- Kooperberg, Ph. (1886). 'Welke eischen stelt de hygiëne aan een ziekenhuis?'. *Bouwkundig Weekblad*, 6 (20), (21), 118-120, (22), 127-128, (23), 136-139, (24), 144-146, (126), 155-158.
- Kooperberg, Ph. (1892). 'Electrisch licht en gezondheid'. *Eigen Haard*, 17, 406-408.
- Köppen, W. (1918). 'Klassifikation der Klimate nach Temperatur, Niederschlag und Jahresablauf'. *Petermanns geographische Mitteilungen*, 64, 193-203, 243-248, plaat I en II.
- Korndörffer, A. (1868). 'Gesticht voor Ongeneesbaren te Rotterdam'. *De Opmerker*, 3 (6), 21-22.
- Korndörffer, A. (1871). 'Ventileer-lijsten. Ontleend aan het werk: A system of ventilation invented and patented by William Potts, applicable to all dwelling-houses, public buildings, hospitals, manufactories, retail shops, ships etc. London 1868'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 18), 39-48.
- Korteweg, R. (1919). 'De Hygiëne-Tentoonstelling in Den Haag'. *Eigen Haard*, 44, 564-565.
- Körting, J. (1913). *Heizung und Lüftung. Band 1 und 2*. Berlijn: G.J. Göschen'sche Verlagshandlung GmbH.
- Kromhout, W. (1908). 'Het 'Van Iterson Ziekenhuis' te Gouda'. *Architectura*, 16 (18), 151-152.
- Kromhout, W. (1912). 'Het ziekenhuis 'De Engelenbergstichting' te Kampen'. *Architectura*, 20 (3), 18-19.
- Kuiper, N. (1906). 'Het kasteel De Haar'. *Eigen Haard*, 31, 789-790.
- L. (1891). 'De Stads-Schouwburg te Amsterdam'. *Bouwkundig Weekblad*, 11 (48), 293.
- L. (1896). 'Hygiënisch Congres te Parijs'. *Bouwkundig Weekblad*, 16 (2), 11-15.
- L. (1900). 'Correspondentie. Schlicht's verbrandings-systeem'. *Architectura*, 8 (15), 120.
- Labriijn, K. (1870). 'Burgerschool voor Lager Onderwijs, gebouwd te Brielle in 1865'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 17), 259-264.
- Leguyt, H. (1902). 'De 3e Hoogere Burgerschool met 5-jarigen cursus te Amsterdam'. *Bouwkundig Weekblad*, 22 (32), 299-300.

- Leliman, J.H. (1854). *Bestek, voorwaarden en bepalingen, behorende bij het Ontwerp tot den Opbouw van 48 WONINGEN voor Arbeidende Gezinnen, verdeel in twee Gebouwen, op een daartoe beschikbaar gesteld terrein, in Eigendom toebehoorende aan de Vereniging SALERNO, en gelegen te Amsterdam, op de Lijnbaansgracht bij het Weesperplein, Buurt W. No. 161-164, naar dewelke het Bestuur van voornoemde Vereeniging zich voorstelt aan te besteden, de geheele daarstelling of uitvoering van alle de werken tot dien bouw betrekking hebbende, met inbegrip van de levering der benodigde Materialen en Arbeidsloonen, en alle daaruit voortvloeiende Transportkosten of verdere Ongelden.* Amsterdam: A. Zweesaardt en Zoon.
- Leliman, J.H. (1863). 'Pneumatische verwarmings- en ventilatie-toestel met aarden buizen, zonder gebruikmaking van metaal. Uitgevonden door de heer Rudolf Zimara, vervaardiger van vuurvast metselwerk te St. Petersburg'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 13), 273-274.
- Leliman, J.H. (1867). 'De arbeiderswoning : ontwerp van 48 zoodanige woningen, toebehoorende aan de Vereeniging Salerno te Amsterdam'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 15), 317-342.
- Leliman, J.H. (1871). 'Het nieuwe opera-gebouw te Weenen. Uit de Illustrierte Zeitung van 26 Junij 1869, en medegedeeld door J.H. Leliman'. *Bouwkundig Bijdragen*, (deel 18), 297-302.
- Leliman, J.H. (1875). 'De Arbeiderswoning. Ontwerp van 48 zoodanige woningen, gebouwd voor de Vereeniging Salerno, te Amsterdam, op een terrein gelegen aan de Jacob van Campenstraat aldaar, door den heer J.H. Leliman, architect te Amsterdam'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 21), 323-364.
- Leliman, J.H.W. (1899). 'Eene sectie Bouwkunde in het Koninklijk Instituut van Ingenieurs - of niet?'. *Bouwkundig Weekblad*, 19 (24), 191-192.
- Leliman, J.H.W. (1913). 'Rapport van de jury ter beoordeling der ontwerpen voor een raadhuis te Rotterdam'. *Bouwkundig Weekblad*, 33 (24), 293-295, (25), 303-311.
- Leliman, J.H.W. (1924). *Het stadswoonhuis in Nederland gedurende de laatste 25 jaren*. Den Haag: Nijhoff.
- Levoir, L. (1867). 'Ventilatie'. *Tijdschrift voor de Gezondheidsleer*, 1, 65.
- Levoir, L. (1895). 'Warmtegasbranders en lichtgasbranders'. *Architectura*, 3 (1), 4.
- Levoir, L. (1895). 'Wijde of nauwe schoorstenen'. *Architectura (technisch gedeelte)*, 3 (46), 362-363.
- Levoir, L. (1901). 'Kachels met waakvuur'. *Architectura*, 9 (1), 7.
- Limperg, K. (1936). *Naar warmer woningen*. Amsterdam: Van Holkema & Warendorf.
- Linden, A. van der (1851). 'Beschrijving van het nieuwe krankzinnigen-gesticht voor de provincie Noord-Holland'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 6), 97-106 en plaat.

- Lindhout, J. (1886). 'De centrale verwarmingsinrichting met lucht, volgens het stelsel der "Société Anonyme de Chauffage et Ventilation Combinés" te Luik'. *Bouwkundig Weekblad*, 6 (25), 209-210.
- Linse, H. (1867). 'Het Ziekenhuis te Hoorn'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel xv), 127-134.
- Lippits, M. en N. Scholte (1913). 'Hotel- Café Restaurant 'Schiller'. *Architectura*, 21 (19), 150-151.
- Lippits, M. en N. Scholte (1914). 'Hotel- Café Restaurant Schiller. Rembrandtplein, Amsterdam'. *Bouwkundig Weekblad*, 34 (18), 212-213.
- Logeman, W. (1864). 'Ventilatie van schoollokalen'. *Schat der Gezondheid*, 7, 212-213.
- Lokhof, J. (1900). 'De noodzakelijkheid van goede bouwverordeningen ter verkrijging van betere woning- en bouw-arbeiderstoestanden'. *Architectura*, 8 (35), 283-290.
- Löning, J. (1883). 'Iets over hygiëne'. *De Opmerker*, 18 (16), 153-156, (39), 361-364.
- Looman, G. (1888). 'Over eenige eigenschappen van de lucht, het water en den bodem'. *Bouwkundig Weekblad*, 8 (20), 127-128.
- Looyen, J. (1913). 'Haagsche Schouwburg'. *Bouwkundig Weekblad*, 33 (4), 40-42.
- Lotz, H. (1856). 'Over eenige bouwkundige bijzonderheden betreffende het Algemeene Ziekenhuis te München'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 9), 149-166.
- Lotz, H. (1863). 'Beschouwingen over het bouwen van schoorsteenen'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 13), 249-264.
- Loudon, J. (1817). *Remarks on the construction of hothouses*. London: Taylor.
- Louis Rieber, C. (1889). 'Gebouw voor Gynaecologische Kliniek te Amsterdam'. *Bouwkundig Weekblad*, 9 (47), 277-278.
- Lunteren, I. van (1899). 'Ongezonde woningen'. *Bouwkundig Weekblad*, 19 (19), 145-147.
- M. (1912). 'Huize 'De Steenhaag' te Heemstede'. *Architectura*, 20 (4), 26-27.
- Mantel, J. (1930). 'De centrale verwarming en warmwatervoorziening in het complex arbeiderswoningen van de Maatschappij voor Modernen Woningbouw 'Amsterdam' N.V. aan den Tugelaweg te Amsterdam'. *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw*, 11 (8), 177-182.
- Meier, K. (1904). *Reflections on heating and ventilation engineering*. Londen: Forgotten Books.
- Meier, K. (1912). *Mechanics of heating and ventilating. With charts for calculation and examples*. Londen: McGraw-Hill Book Company.
- Meijers, M. (1916-1917). 'Volkshuisvesting. De architecten en de woningbouw'. *Bouwkundig Weekblad*, 37 (30), 224-228, (31), 229-231, 38 (9) 51-53.
- Meissner, P. (1827). *Die Heizung mit erwärmter Luft erfunden, systematisch bearbeitet und als das wohlfeilste, bequemste, der Gesundheit zuträglichsste, und zugleich die Feuersgefahr am meisten entfernende Mittel zur Erwärmung der Gebäude aller Art*

dargestellt und practisch nachgewiesen, Dritte, sehr vermehrte und gänzlich umgearbeitete Auflage. Wenen.

- Mercier, H. (1886). 'Over arbeiderswoningen'. *Eigen Haard*, 11, 14-15, 20-22, 87-89.
- Mercier, H. (1887). 'Over arbeiderswoningen'. *Eigen Haard*, 12, 46-48, 55-57, 74-76, 79-82, 98-100, 110-112, 176-177, 189-191, 214-216, 224-226, 236-240, 250-252, 261-263, 274-276, 286-288.
- Mercier, H. (1905). 'De volkshuisvesting te Amsterdam'. *De Gids* 69, 96-136.
- Meulenkamp, D. (1922). *Centrale verwarming, ventilatie, water- en gasinstallaties*. Goes: Oosterbaan & Le Cointre.
- Meyer, E. (1931). *De Nieuwe Huishouding*. Amsterdam: Van Holkema, & Warendorf's Uitgevers-Maatschappij.
- Middendorp, P. (1914). *Versche lucht en zonlicht in onze woning*.
- Ministerie van Koloniën (z.j.). *Bestek en voorwaarden tot het stichten van een Koloniaal Militair Invalidenhuis op het Landgoed Bronbeek bij Arnhem*.
- Moniteur (1874). 'Bijdragen tot den nieuweren bouw van ziekenhuizen en hospitalen'. *De Opmerker*, 9 (20), z.p.
- Monnot & Cie (1891). *Notice sur les différents systèmes de chauffage par la vapeur de la compagnie Parisienne d'installations centrales de chauffage & d'électricité*. Boulogne-sur-Mer.
- Monsma, T. (1907). 'Ventilatoren'. *Architectura*, 15 (44), 364.
- Morin, A. (1860). *Rapport de la commission sur le chauffage et la ventilation du palais de Justice*. Parijs.
- Mouddault-Veegens, M. (ed.) (1938). *Practisch Huishouden*. Amsterdam: N.V. Uitgevers-Maatschappij Kosmos.
- Mulock Houwer, J. (1886). 'Het ziekenhuis te Deventer'. *Bouwkundig Weekblad*, 6 (7), 38-40 en platen.
- Muthesius, H. (1908). *Das Englische Haus: Entwicklung Bedingungen Anlage Aufbau Einrichtung und Innenraum*. Berlijn: E. Wasmuth.
- Muysken, C. (1881). 'Kasteel Oud-Wassenaar'. *Bouwkundig Tijdschrift*, (deel I) 1-2, 17-18, 33, plaat I-XVIII.
- N. (1895). 'De verwarming en ventilatie-inrichting van het Reichshaus te Berlijn'. *Bouwkundig Weekblad*, 15 (12), 76-78, (13), 80-83.
- N. (1914). 'Arbeiderswoning indeelingen'. *Vakblad voor de bouw-ambachten* 10, 197-198.
- Nagel sr., J. (1886). 'De cellulaire gevangenis te Arnhem'. *Eigen Haard*, 11, 281-384.
- Nationale Radiator Gesellschaft mbH. (1911). *National Kessel, Radiatoren, Bedarfs-Artikel*. Berlijn.

- Ned. Industrieel. (1866). 'Toestel tot verlichting door middel van lucht met Petroleum bezwangerd'. *De Opmerker*, 1 (11), 43.
- Niftrik, J. van (1896). 'De calorische waarde van steenkoolgas (bewerkt door Jan E. van Niftrik, naar "Engineering"'. *Architectura*, 4 (4), 28-29.
- Nightingale, F. (1860). *Notes on hospitals: what it is, and what it is not*. Londen: Harrison & Co.
- Nightingale, F. (1863, herziene editie t.o.v. eerste editie 1860). *Notes on hospitals*. Londen: Longman, Green, Longman, Roberts & Green.
- Nijhoff, C. (1890). 'Opening van het 'Victoria-hotel' te Amsterdam'. *De Opmerker*, 25 (34), 281-282.
- Nijhoff, C. (1900). 'De nieuwe studentensociëteit te Utrecht'. *Architectura*, 8 (40), 321-322.
- N.V. Radiatoren (1933). *Catalogus van Ideal National ketels, radiator, ketel- en radiator-toebehooren*. Amsterdam.
- Ohmes, A. (1912). *Heizungs-, Lüftungs- und Dampfkraftanlagen in den Vereinigten Staaten von Amerika*. Berlijn: Druck und Verlag von R. Oldenbourg.
- Ohmstede, O. (1905). 'Luchtverversching in gesloten ruimten'. *Architectura*, 13 (45), 408-410, (46), 421-422.
- Oudendijk, J. (1888). 'Zuivere lucht in de kamer'. *Eigen Haard*, 13, 391-392.
- Outshoorn, C. (1866). *Bestek en voorwaarden voor de bouw van het Amstel Hotel*.
- Pakoe (1905). 'Een en ander over ventilatie-inrichtingen in gebouwen'. *Architectura*, 13 (33), 281-282, (34), 288-289.
- Paul, F. (1908). *A textbook of domestic economy*. Londen: Longmans, Green and Co.
- Péclet, E. (1828). *Traité de la chaleur et de ses applications aux art et manufactures*. Parijs: Mahler.
- Péclet, E. (1853). *Nouveaux documents relatifs au chauffage et à la ventilation des établissements publics*. Parijs: Hachette.
- Penn, J. (1841). *Handboek der Schoone Bouwkunst*. Breda: F.P. Sterk.
- Perkins, A. (1840). *Patent apparatus for warming and ventilating buildings*. Londen.
- Peters, C. (1883). 'Het nieuwe departement van justitie te 's Gravenhage'. *Bouwkundig Tijdschrift*, 3 (29), 38-46. Plaat XXI-XVIII.
- Peters, C. (1887). 'Het nieuwe departement van justitie te 's Gravenhage'. *Bouwkundig Tijdschrift*, 7 (33), 23-24.
- Pettenkofer, M. Von (1859). *Über Luft in den Schulen und über Ermittlung der Grenze zwischen guter und schlechter Zimmerluft* (Afschrift van een voordracht aan het Königlich Bayrische Staatsministerium des Innern).

- Pettenkofer, M. von (1871). 'Über die Mittel zur Forderung der Theorie und Praxis der öffentlichen Gesundheitspflege'. *Zeitschrift für Biologie*, 7, 254–259.
- Pettenkofer, M. von (1873). *The relations of the air to the clothes we wear, the house we live in, and the soil we dwell on: 3 lectures, abridged and translated by Augustus Hess*. Londen: Trubner & Co.
- Posthumus Meyjes, C. (1887). 'Onze villa'. *De Opmerker*, 22 (10), 73-76.
- Posthumus Meyjes, C. (1888). *Bestek en Voorwaarden voor den bouw van een Nieuwe Weeshuis voor de Diaconie der Nederduitsch Hervormde Gemeente, aan den Binnen-Amstel op den hoek van den Zwanenburgwal te Amsterdam*.
- Posthumus Meyjes, C.B. (1897). 'Het Snouck van Loosen Park te Enkhuizen'. *Bouwkundig Tijdschrift* (deel xv), 90-92.
- Posthumus Meyjes, C.B. (1900). 'Het kantoorgebouw voor de Associatie-Cassa te Amsterdam'. *Bouwkundig Weekblad*, 20 (36), 305-306.
- Posthumus Meyjes, C.B. (1904). 'Het leesmusem te Amsterdam'. *Bouwkundig Tijdschrift*, (deel xxi), 38-39.
- Pous Koolhaas, C. (1866). 'School-hygiëne'. *De Economist*, 14, 155-197.
- P.P. (1870). 'Luchtversching in school, woning en stal'. *De Opmerker*, 5 (5), z.p., (6), z.p., (12), z.p., (13), z.p.
- R. (1887). 'Centrale verwarming. Systeem Bechem en Post'. *Bouwkundig Weekblad*, 7 (46), 281-283.
- R. (1890). 'Het gebouw van de sociëteit Sic Semper te Utrecht'. *Bouwkundig Tijdschrift*, (deel x), 42-43. Plaat xx-xxiv.
- R. (1894). 'Gebouw der Ambachtsschool te Utrecht'. *Bouwkundig Weekblad*, 3 (14), 17-18.
- R. (1897). 'John's schoorsteenkap met roet- en vonkenvanger'. *Bouwkundig Weekblad*, 17 (40), 279-281.
- Recknagel, H. (1915). *Lüftung und Heizung*. Leipzig: Verlag von S. Hirzel.
- Reid, D. (1844). *Illustrations of the theory and practice of ventilation with remarks on warming, exclusive lighting, and the communication of sound*. Londen: Longman, Brown, Green & Longmans.
- Reid, D. en E. Harris (1858). *Ventilation in American Dwellings, with a series of diagrams, presenting examples in different classes of habitations by David Boswell Reid to which is added an introductory outline of the progress of improvement in ventilation, by Elisha Harris, M.D.* New York: Wiley & Halsted.
- Ridder, J. (1932). 'Nieuwere inzichten in centrale verwarming [deel1]'. *De 8 en Opbouw : 14-daagsch tijdschrift van de Vereenigde Architectenkern de 8*, 1 (14), 143-145, (15) 155, (21) 211.
- Rieber, C. (1881). 'Een nieuwe ventilator'. *Bouwkundig Weekblad*, 1 (18), 90-92.

- Rieber, C. (1891). 'De nieuwe stads-gehoorzaal te Leiden'. *Bouwkundig Weekblad*, 11 (40), 245-246.
- Rietschel, H. (1913a, eerste druk 1893). *Leitfaden zum berechnen und Entwerfen von Lüftungs- und Heizungs-Anlagen. Ein Hand- und Lehrbuch für Ingenieure und Architekten. Erster Teil*. Berlijn: Verlag von Julius Springer.
- Rietschel, H. (1913b, eerste druk 1893). *Leitfaden zum berechnen und Entwerfen von Lüftungs- und Heizungs-Anlagen. Ein Hand- und Lehrbuch für Ingenieure und Architekten. Zweiter Teil*. Berlijn: Verlag von Julius Springer.
- Rietschel, H., bewerkt door K. Brabbée (1922, eerste druk 1893). *Leitfaden zum berechnen und Entwerfen von Lüftungs- und Heizungs-Anlagen. Ein Hand- und Lehrbuch für Ingenieure und Architekten. Erster Band*. Berlijn: Verlag von Julius Springer.
- Rietschel, H., bewerkt door H. Gröber (1930, eerste druk 1893). *Leitfaden zum berechnen und Entwerfen von Lüftungs- und Heizungs-Anlagen. Ein Hand- und Lehrbuch für Ingenieure und Architekten. Erster Band*. Berlijn: Verlag von Julius Springer.
- Rinkes, J. (1875). 'Heeft eene doeltreffende en weinig kostbare luchtverversching voor particuliere gebouwen onoverkomelijke bezwaren?'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 21), 157-188.
- Roessingh van Iterson, J. (1875-1876). 'Verwarming van spoortreinen. (Revue Industrielle, 20 et 27 Mai 1874)'. *Uittreksels uit Vreemde Tijdschriften ten dienste van de leden der Koninklijk Instituut van Ingenieurs*, 173-178.
- Rood-Burgers, H. van (1919). 'De veranda'. *Bouwkundig Weekblad*, 40 (34), 179-180.
- Roorda van Eysinga, S. (1868). 'Verwarming door gietijzeren kachels'. *De Opmerker*, 3 (50), 203-204.
- Roorda van Eysinga, S. (1869). 'Verwarming en luchtverversching'. *De Opmerker*, 4 (34), z.p.
- Rückert, J. (omstreeks 1909). 'Schoolbouw'. Amsterdam: Van Mantgem & De Does.
- Rudolph, T. (1843). 'Over het toevoeren der dampkringslucht tot geheel afgesloten vertrekken, en over het aanwenden der ventilatie tegen koude en vochtigheid in gebouwen'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 1), 14-15.
- Ruijter, H. de (1914). 'Centrale-verwarmingsindustrie'. *Bouwkundig Weekblad*, 34 (31), 384.
- Ruysch (1891). 'De huisvesting onzer krankzinnigen'. *Eigen Haard*, 16, 199-203.
- Ruyven, R. Van (1875). 'Verhandeling over de inrichting eener infanteriekazerne'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 21), 2-52.
- S. (1887). 'Een kachel-tentoonstelling'. *Bouwkundig Weekblad*, 7 (41), 251-252.
- S. (1895). 'Arbeiders- of kleine burgerwoningen'. *De Opmerker*, 30 (19), 148.
- Salm, A. (1901). 'Platen XVI-XVII. Woonhuis met stal en koetshuis van den heer J. Nienhuys te Amsterdam'. *Bouwkundig Tijdschrift*, (deel XXI), 10-12.
- Sanches, D. (1886). 'Een praatje over rook'. *Bouwkundig Weekblad*, 6 (42), 250-252.

- Sanches, D. (1886). 'Kanaal en schoorsteen'. *Bouwkundig Weekblad*, 6 (44), 262-264.
- Saraber, E. (1867). *Uitgevoerd ontwerp van het Diaconie Weeshuis der Nederduitsche Hervormde Gemeente te 's Gravenhage opgedragen aan den Weleerwaarden Zeer Geleerden Heer D. J. Moll Jbz. Door E. Saraber. Architect. 1867.*
- Saraber, E. (1869). 'Het Diaconie-Weeshuis der Nederduitsche Hervormde Gemeente'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 16), 361-380, met vier platen.
- Saxon Snell, H. (1886). 'Over cirkelvormige paviljoens bij ziekenhuizen'. *De Opmerker*, 21 (3), 17-19.
- Scheffer, J. (1905). 'Het Sanatorium voor Zenuwlijders 'Rhijngest' te Oegstgeest nabij Leiden'. *Eigen Haard*, 30, 168-171, 180-183.
- Schie, L. van (1903). 'Iets over luchtverversching in lokalen'. *Architectura*, 11 (16), 132.
- Schmitt, E. (1901). *Künstlerateliers. T.4. Entwerfen, Anlage und Einrichtung der Gebäude.* Berlijn.
- Scholten, W. (1862). 'Overzicht van de geschiedenis en de ontwikkeling der denkbeelden op technisch gebied die het einde der achttiende eeuw kenmerkten, en blik op de gevolgen dier ontwikkeling voor de bouwkunst'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 12), 169-196.
- Scholten, W. (1849). 'Beschrijving van het zieken-, proveniers- en armenhuis te Purmerend'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 5), 337-342.
- Siemens, C. (1874). 'Over brandstof'. *De Opmerker*, 9 (26), z.p., (27), z.p., (28), z.p., (29), z.p.
- Sijmons, M. (1884). 'Oorzaak van luchtbederf. En middelen tot zuivering der lucht in onze woonvertrekken'. *Bouwkundig Weekblad*, 4 (30), 198-199.
- Sijmons, M. (1887). 'Naar aanleiding van de Haagsche tentoonstelling van gastoestellen'. *Bouwkundig Weekblad*, 7 (41), 250-251.
- Sijmons, M. (1896). 'Congres voor verwarming en ventilatie te Berlijn'. *De Ingenieur*, 11 (38), 421-422, (39), 430-433.
- Sijmons, M. (1902). 'De overschrijding van de begroting van het Akademisch Ziekenhuis te Groningen'. *De Ingenieur* 3 (17), 38-40.
- Sijmons & Huijgen (1887). *Iets over centrale verwarming en ventilatie, meer in het bijzonder betrekkelijk hare toepassing voor scholen, woonhuizen, villa's enz.* Rotterdam: brochure van de firma.
- Slotboom, C. (1909). 'Aanbestedingen van Centrale Verwarmingsinrichtingen'. *De Opmerker*, 44 (27), 212-213.
- Slotboom, C. (1909). 'Aanbestedingen van centrale verwarmingsinrichtingen'. *Bouwkundig Weekblad*, 29 (28), 334-335.
- Smits, J. (1870). 'Schoolgebouw te Schoonhoven'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 17), 157-160.
- Snijders, A. (1896). 'De eischen der school-hygiëne'. *Vragen des Tijds*, 21, 138-167.

- Springer, W. (1876). 'De verbouwing van den Stadsschouwburg op het Leidscheplein te Amsterdam'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 22), 127-136.
- Springer, W. en J. Springer (1878). 'Woonhuis van den Heer J. Coninck Westenberg'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 24), 153-156, met platen.
- Stewart, C. (1894). *On the variations of the amount of carbonic acid in the ground-air (Grund-Luft of Pettenkofer)*. *Transactions of the Royal Society of Edinburgh*. Vol. xxxvii – Part III – (no. 29). Edinburgh: Robert Grant & Son.
- Stichting Goed Wonen (z.j.). *Verwarming*. Amsterdam.
- Stuers, Victor de (1881). 'Het nieuwe departement van justitie'. *Eigen Haard*, 6, 237-241.
- Stuivinga, J. (1919). 'M.U.L.O. School voor de gemeente Veendam'. *Bouwkundig Weekblad*, 40 (10), 57-59.
- Stralen, J. van (1851). 'Toestellen voor verwarming'. *Uittreksels uit Vreemde Tijdschriften ten dienste van de leden der Koninklijk Instituut van Ingenieurs*, 18-25.
- Stralen, J. van (1851). 'Verwarming en ventilatie van spoorweg rijtuigen, ook toepasselijk op andere beweegbare afgeslotene ruimten, als stoom- en zeilschepen enz, door P.F. Meissner. (Zeitschrift des Oesterreichisten Ingenieur-Vereines No. 13, Julij 1850, blz. 97)'. *Uittreksels uit Vreemde Tijdschriften ten dienste van de leden der Koninklijk Instituut van Ingenieurs*, 138.
- Stratingh, S. (1858). *Groningen als woonplaats beschouwd. Eene bijdrage tot de geneeskundige plaatsbeschrijving van deze stad*. Groningen.
- Symons, M. (1886). 'Iets over rookvrije verbranding'. *Bouwkundig Weekblad*, 6 (42), 253-254.
- Sylvester, C. (1819). *The philosophy of domestic economy; as exemplified in the mode of warming, ventilating, washing, drying & cooking, and in various arrangements contributing to the comfort and convenience of domestic life, adopted in the Derbyshire General Infirmary, and more recently, on a greatly extended scale, in several other public buildings, newly erected in this country; Together with an Explanation of the Principles on which they are performed*. Nottingham: H. Barnett.
- Teijlingen, J. van (1930). 'Een woningcomplex in Amsterdam-Oost'. *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedenbouw*, 11 (8), 176-177.
- Tellegen, J. (1895). 'Het nieuwe gebouw voor de ambachtsschool en avondschool voor handwerklieden te Arnhem'. *De Opmerker*, 30 (52), 411-414 en platen xxiii-xxv.
- Terneden, J. (1873). 'Warmte en mechanische kracht'. *De Opmerker* 8, (20), z.p., (26), z.p.
- Terneden, J. (1873). 'Warmwater-, stoom- of luchtverwarming'. *De Opmerker*, 8 (29), z.p.
- Terneden, J. (1893). 'Gas- of electrisch licht?'. *Bouwkundig Weekblad*, 13 (4), 23-25.
- Terneden, J. (1901). 'Warmteverlies in woonvertrekken'. *Architectura*, 9 (50), 400.
- Terneden, J. (1901). 'Kamerverwarming'. *Architectura*, 9 (52), 415-418.

- Terneden, J. (1902). 'Doorbrandende kachels voor allerlei brandstoffen'. *Architectura*, 10 (16), 131-132.
- Terneden, J. (1904). 'Verwarming en ventilatie'. *De Bouwwereld* 3, (37), 293-294, (38), 300-301.
- Tetar van Elven, M. (1852). 'Het Landhuis Hartenlust te Bloemendaal boven Haarlem'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 7), 1-8.
- Thomas, B. (1902). *Handboek voor den aanleg en de berekening der verwarmingsinrichtingen met bijzondere vermelding der Centrale Verwarming en Luchtverversching*. Leiden: A.W. Sijthoff.
- Tideman, J. (1874-1875). 'Verwarming en luchtverversching. Mededeeling aan de akademie der wetenschappen aangeboden door den generaal Morin. (*Revue Industrielle*, Novembre 1873, p. 626)'. *Uittreksels uit Vreemde Tijdschriften ten dienste van de leden der Koninklijk Instituut van Ingenieurs*, 157-161.
- Tomlinson, C. (1850). *A rudimentary treatise on warming and ventilation: being a concise exposition of the general principles of the art of warming and ventilating domestic and public buildings, mines, lighthouses, ships &c.* Londen: John Weale Architectural Library.
- Tours, J. (1889). 'Het Burgerziekenhuis te Amsterdam'. *Eigen Haard*, 11, 561-563.
- Tredgold, T. (1824). *Principles of Warming and Ventilating public buildings, dwelling-houses, manufactories, hospitals, hot-houses, conservatories etc.; and of constructing fire-places, boilers, steam apparatus, grates, and drying rooms*. Londen: Josiah Taylor, Architectural Library.
- U. (1866). 'Is het gas in onze woningen gevaarlijk?'. *De Opmerker*, 1 (20), 78-79.
- Unger, F. (1908). 'Het gevaar voor bevroren van inrichtingen voor centrale-verwarming'. *Bouwkundig Weekblad*, 28 (23), 423-424.
- Unger, F. (1908). 'Een en ander of ventilatie'. *Bouwkundig Weekblad*, 28 (26), 485-487, (28), 528-531.
- Unger, F. (1908). 'Verwarmen van gebouwen, op groote afstanden van de warmtebron gelegen'. *Bouwkundig Weekblad*, 28 (41), 810-811, 828-829, (44), 870-873.
- Unger, F. (1908). 'Verwarming en luchtverversching in hun verhouding tot architectuur, techniek en hygiëne'. *Bouwkundig Weekblad*, 28 (45), 888-892.
- Unger, F. (1908). 'Eenige eischen van algemeenen aard te stellen aan centrale verwarmingsinrichtingen, benevens, eenige beschouwingen over lagedruk-stoomverwarming'. *Bouwkundig Weekblad*, 28 (52), 1026-1029.
- Unger, F. (1909). 'Iets over verbranding en brandstoffen, benevens eenige beschouwingen over stookinrichtingen bij centrale verwarmingsinstallaties'. *Bouwkundig Weekblad*, 29 (4), 42-45, (7), 81-83.

- Unger, F. (1909). 'Keuring eener verwarmingsinrichting op gegarandeerde temperatuur'. *Bouwkundig Weekblad*, 29 (12), 139-140.
- Unger, F. (1909). 'De buitentemperatuur hier te lande gedurende het koudere jaargetijde'. *Bouwkundig Weekblad*, 29 (15), 174-175.
- Unger F. (1909). 'Het vermogen van centrale verwarmingsinrichtingen in verband met het tijdig op temperatuur brengen der te verwarmen ruimten'. *Bouwkundig Weekblad*, 29 (16), 187-188, (17), 198-199.
- Unger, F. (1909). 'Het aanbesteden van centrale verwarmingsinrichtingen'. *Bouwkundig Weekblad*, 29 (30), 355-357.
- Unger, F. (1910). 'Ventilatie van zalen'. *Bouwkundig Weekblad*, 30 (6), 66-67, (7), 79-82.
- Unger, F. (1910). 'Het tijdig op temperatuur brengen van te verwarmen vertrekken'. *Bouwkundig Weekblad*, 30 (8), 93-95.
- Unger, (1910). 'Gebreken en storingen bij centrale verwarmingsinrichtingen'. *Bouwkundig Weekblad*, 30 (15), 173-175, (17), 201-202.
- Unger, F. (1910). 'De invloed van de verflaag op de warmteafgifte van verwarmingstoestellen'. *Bouwkundig Weekblad*, 30 (52), 620-621.
- Unger, F. (1911). 'Verwarming met water onder druk'. *Bouwkundig Weekblad*, 31 (34), 409-413.
- Unger, F. (1912). 'Verwarming en ventilatie van scholen'. *Bouwkundig Weekblad*, 32 (8), 92-94, 100-101, (9), 113-114.
- Unger, F. (1912-1913). 'Centrale verwarming en luchtverversching van gebouwen'. *Architectura*, 20 (37), 309-310, (39), 327-329, (43), 365-369, (47), 402-403, 21 (5), 32-36, (7), 47-52, (9), 65-68. (10), 74-76, (14), 106-107, (16), 126-127, (17), 131-135, (18), 144-148.
- Unger, F. (1913). *Centrale-verwarming en luchtverversching van gebouwen*. Amsterdam: Architectura et Amicitia.
- Unger, F. (1923). *Centrale-verwarming en luchtverversching van gebouwen. Deel 1. Algemeene verhandeling A. Centrale Verwarming*. Amsterdam: Veen (tweede, grondige herzien druk van Unger 1913).
- Unger, F. (1924). *De invloed der warmtegeleiding en accumulatie van wanden op de bewoonbaarheid van gebouwen, uit een oogpunt van economie en hygiëne*. Amsterdam: L.J. Veen.
- Uytterhoeven, A. (1858). 'De inrigting van hospitalen. Opmerkingen omtrent het hospitaal St. Jan te Brussel'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 10), 53-79.
- V., C. Jr. (1914). 'De Rijkskweekschool voor Vroedvrouwen'. *Eigen Haard*, 39, 518-520.
- V.D.K. (1900). 'Ontwerp studentensociëteit Utrecht'. *Architectura*, 8 (21), 165-168, met twee platen.

- Verheul, J. (1903). 'Het hoofdkantoor der levensverzekering-maatschappij 'Utrecht' te Utrecht'. *Bouwkundig Tijdschrift*, deel XXI, 9-15.
- Versteeg, G. (1907). 'Het gebouw der nieuwe Hoogere Burgerschool te Arnhem'. *Bouwkundig Weekblad*, 27 (1), 1-4.
- Versteeg, G. (1912). 'Verwarming met water onder druk'. *Bouwkundig Weekblad*, 32 (44), 539-540, (47), 574-575.
- Vereinigde Stahlwerke Aktiengesellschaft (1931). "*Union*" *Radiatoren und Kessel*. Gelsenkirchen.
- Verhey, B. (1869). 'Opmerkingen over den bouw en de inrigting van ziekenhuizen. Vertaald uit de *Allgemeine Bauzeitung*'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 16), 115-128.
- Vitruvius Pollio, M. (1^e eeuw v. Chr.). *Ten books on Architecture*. Amsterdam: Atheneum/Polak & Van Gennip. Vertaald door Ton Peters in 2004.
- Vlaanderen, J. (1887). 'De verwarming der toekomst'. *Bouwkundig Weekblad*, 7 (30), 179-183.
- V.N. (1900). 'Verbrandingssysteem-Schlicht'. *Architectura*, 8 (11), 86-88, (12), 96.
- Vogel, H. (1882). 'Een kinderziekenhuis'. *Bouwkundig Tijdschrift*, deel II, 1-4.
- Vogelsang, W. (1905). 'Onze Schouw'. *Het Huis Oud & Nieuw*, 3, 33-41.
- Voorhoeve, J. (1923). *Hygiëne: geïllustreerd handboek voor het huisgezin*. Zwolle: La Rivière & Voorhoeve.
- Vorstman-ten Have, A. (1926). *Ik kan huishouden. Geïllustreerd handboek voor diegenen, die een huishouding goed, practisch en voordeelig willen besturen. Derde, geheel herziene en verbeterde druk, bewerkt door mevrouw A. Vorstman-ten Have. Met 303 afbeeldingen*. Leiden A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij. Dit boek verscheen voor het eerst in 1911, met dezelfde titel, geschreven door J. van der Hoeven-Kampers.
- Waal, W. de (1852). 'Over ventilatie of luchtverversching. Gevolgd naar het engelsch van Morill Wyman'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 7), 55-88, 121-154, 197-236.
- Walenkamp, H. (1911). 'Woninginrichting'. *Architectura*, 19 (5), 38-39.
- Wall, J. van de (1893). 'Iets over centrale verwarming, in het bijzonder van woonhuizen, hotels enz'. *Elseviers Geïllustreerd Maandschrift*, 3 (1), 97.
- Ware, I. (1746, heruitgave 2010). *A complete body of architecture. Adorned with plans and elevations, from original designs. By Isaac Ware, ... In which are interspersed some designs of Inigo Jones, never before published*. Andover: Gale Ecco.
- Warnsinck, I. (1849). 'Het Landhuis 'Lindenheuvel' te Overveen boven Haarlem'. *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 5), 201-204 en platen.
- Wattjes, J. (1922). *Constructie van gebouwen. Eerste deel. Muren, schoorsteenen, kelders, fundeeringen en rioleeringen*. Amsterdam: N.V. Wed. J. Ahrend & Zoon.

- W.C.K. (1882). 'Lokaal of centraal verwarming?'. *Bouwkundig Weekblad*, 2 (36), 383-385, (37), 388-390.
- W.C.M. (1905). 'Tuchtscholen'. *Bouwkundig Weekblad*, 25 (46), 609-610.
- Weissman, A. (1885). 'Iets over ziekenhuizen'. *De Opmerker*, 20 (10), 85-87, (11), 93-95.
- Weissman, A. (1886). 'Iets over de inrichting van musea'. *De Opmerker*, 21 (41), 327-328.
- Weissman, A. (1894). 'De inrichting van kunstmusea'. *De Opmerker*, 29 (21), 161-163, (23), 177-180, (24), 185-188.
- Weissman, A. (1895). *Het Gemeente-Museum te Amsterdam. Geschiedenis. Inrichting en Versiering. Verlichting*. Amsterdam: Scheltema & Holkema's Boekhandel.
- Weissman, A. (1906). 'Kunstmusea. Lezing in het Genootschap Architectura et Amicitia te Amsterdam op 7 maart jl. door A.W. Weissman (met plaat)'. *De Opmerker*, 41 (10), 73-76.
- Weissman, A. (1906). 'Het hedendaagsche Engelsche huis'. *Architectura*, 14 (18), 147-149.
- Weissman, A. (1908). 'Het bouwen van musea'. *Bouwkundig Tijdschrift*, (deel xxiv), 1-35.
- Weissman, A. (1914). 'Nieuwe schouwburg aan den Jansweg te Haarlem'. *Bouwkundig Weekblad*, 34 (25), 303-305.
- Wentink, E.G. En J.C. Wentink (1903). 'Christelijk sanatorium voor zenuwlijders te Zeist'. *Bouwkundig Tijdschrift*, (deel xxi), 16-17.
- Weve, J. (1882). 'Gymnasium te Nymegen'. *Bouwkundig Tijdschrift*, (deel ii), 5-8. Plaat I-XIII.
- Weve, J. (1882). 'Openbare school te Valburg'. *Bouwkundig Weekblad*, 2 (38), 393.
- Wijs, J. de (1878). 'Levensschets van Willem Nicolaas Rose', *Bouwkundige Bijdragen*, (deel 24), 161-174.
- Wisse, L. en P. van der Weel (1942). *Centrale verwarming. Handleiding ten dienste van ingenieurs, verwarmingstechnici, -monteurs, architecten, bouwkundige opzichters en het onderwijs in centrale-verwarmingstechniek*. Deventer: Kluwer.
- Wisse, L. en P. van der Weel (1949). *Centrale verwarming. Handleiding ten dienste van ingenieurs, verwarmingstechnici, -monteurs, architecten, bouwkundige opzichters en het onderwijs in centrale-verwarmingstechniek*. Deventer: Kluwer.
- Wolter, H. (1887). 'Aanlegkosten van water- en van stoomverwarming'. *Bouwkundig Weekblad*, 7 (53), 323-324.
- Wolter, H. (1898). 'Verwarming'. *De Opmerker*, 33 (7), 50-51, (9), 65-67.
- Wolter, H. (1898). 'Ingezonden bericht'. *De Opmerker*, 33 (15), 115-116, (18), 142.
- Wolter, H. (1902). 'Verwarmingstechniek'. *De Bouwwereld*, 1 (11), 95-96.
- Wolter, H. (1902). 'Beproeving van verwarmingstoestellen'. *De Bouwwereld* 1 (43), 351-358.
- Wood, T. en E. Hendriksen (1927). *Ventilation and Health. The new hygiene of fresh air*. Londen: D. Appleton and Company.
- Wortman, J. (1910). *De kleine ziekenhuizen*. Amsterdam: F. van Rossem.

X. (1880). 'De Rookwasscher'. *De Opmerker*, 15 (50), z.p.

Zimmermann, G. (1894). 'Het Rijks-opvoedingsgesticht 'Veldzicht''. *Eigen Haard*, 19, 731-734.

Zuylen, G. van (1898). 'De volkshuisvesting'. *Bouwkundig Tijdschrift*, (deel xiv), 8-15.

10.3 Secundaire literatuur

- Addis, B. (2007). *Building: 3000 Years of Design Engineering and Construction*. London: Phaidon.
- Anema, U. (2012). *Het Schild in Wolfheze. De bijzondere geschiedenis van het centrum voor blinde en slechtziende ouderen*. Oosterbeek: uitgeverij Kontrast.
- Banham, R. (1980, eerste druk 1960). *Theory and Design in the First Machine Age*. MIT Press.
- Banham, R. (1984, eerste druk 1969). *The architecture of the well-tempered environment*. Londen: Architectural Press.
- Bean, R., B. Olesen en K. Kim (2010). 'History of Radiant Heating and Cooling Systems (part 2)'. *ASHREA Journal*, 52 (2), 50-55.
- Benevolo, L. (1977). *History of Modern Architecture*. Cambridge: MIT Press.
- Berens, H. (2001). *W.N. Rose 1801-1877: Stedenbouw, civiele techniek en architectuur*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Bergink, A. (1965). *Schoolhygiëne in Nederland in de negentiende eeuw*. Veendam: Marko Meubelen.
- Berman, M. (1988, eerste druk 1982). *All that is solid melts into air. The experience of modernity*. New York: Penguin Books.
- Billington, N. en B. Roberts (1982). *Building services engineering: A review of its development*. Oxford: Pergamon Press.
- Bluyssen, P. (2008). 'Management of the Indoor Environment: from a Component Related to an Interactive Top-down Approach'. *Indoor and Built Environment* 17 (6), 483-495.
- Bluyssen, P. (2009). *The indoor environment handbook. How to make buildings healthy and comfortable*. Abingdon: Earthscan.
- Bosma, J., A. Mekking, K. Ottenheim en A. van der Woud (2007). *Bouwen in Nederland 600-2000*. Zwolle: Uitgeverij Waanders.
- Bot, P. (2009), *Vademecum historische bouwmaterialen, installaties en infrastructuur*. Alphen aan de Maas: Uitgeverij Veerhuis i.s.m. het Nederlands Openluchtmuseum.
- Brager, G. en R. de Dear (2008). 'Historical and Cultural Influences on Comfort Expectations'. In Cole, R. (2008). *Buildings, Culture and Environment: Informing Local and Global Practices*. Londen: John Wiley & Sons.
- Briedé, K. en R. Blok (2000). *Tabellen voor bouw- en waterbouwkunde*. Utrecht/ Zutphen: ThiemeMeulenhoff.
- Broekhuizen, D. (2005). *Openluchtscholen in Nederland. Architectuur, onderwijs en gezondheidszorg 1905-2005*. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Brouwer, P. (2011). *De wetten van de bouwkunst. Nederlandse architectuurboeken in de negentiende eeuw*. Rotterdam: NAI Uitgevers.

- Brucemann, R. en D. Prowler (1977). '19th Century Mechanical System Designs'. *Journal of Architectural Education*, 30 (3), 11-15.
- Bruegmann, R. (1978). 'Central Heating and Forced Ventilation: Origins and Effects on Architectural Design'. *The Journal of the Society of Architectural Historians*, 37 (3), 143-160.
- Bryson, B. (2010). *Een huis vol. Een kleine geschiedenis van het dagelijks leven*. Amsterdam: Amstel Uitgevers.
- Burkom, F. (ed.) (2001). *Leven in toen. Vier eeuwen Nederlands interieur in beeld*. Zwolle: Waanders.
- Campbell, J. e.a. (eds.) (2018). *Studies in the History of Services and Construction. The proceedings of the Fifth Conference of the Construction History Society*. Cambridge: Construction History Society.
- Cieraad, I. (ed.) (2006). *At home. An Anthropology of Domestic Space*. Syracuse: Syracuse University Press.
- Clarke, P. (1995). 'The critical techne of the structural frame and equipment (pragmata)'. In: *83rd ACSA Annual Meeting on Technology*, 347-353.
- Cockburn, C. en R. Fürst Dilic (eds.) (1994). *Bringing technology home: gender and technology in a changing Europe*. Buckingham: Open University Press.
- Cooper, G. (1998). *Air-conditioning America. Engineers and the Controlled Environment, 1900-1960*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Cornelisse, C. (2008). *Energiemarkten en energiehandel in Holland in de late Middeleeuwen*. Hilversum : Uitgeverij Verloren.
- Crowley, J. (1999). 'The Sensibility of Comfort'. *The American Historical Review*, 104 (3), 749-782.
- Crowley, J. (2001). *The Invention of Comfort: Sensibilities and Design in Early Modern Britain and Early America*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Cruickshank, D. (ed.) (1985). *Timeless Architecture:1*. Londen: The Architectural Press.
- Dahl, T. (2010). *Climate and architecture*. Abingdon: Routledge.
- Daniel, M. (2015). *Haustechnik im 19. Jahrhundert. Das Beispiel der Heizungs- und Ventilationstechnik im Krankenhausbau*. ETH Zürich (proefschrift).
- Deben, P. (1988). *Van onderkomen tot woning. Een studie over woonbeschaving in Nederland 1850-1969*. Amsterdam: Sociologisch Instituut/ Universiteit van Amsterdam.
- Donaldson, B. en B. Nagengast (1994). *Heat & Cold. Mastering the Great Indoors*. Atlanta: ASHRAE Publications.

- Elliot, C. (1992). *Technics and Architecture. The development of materials and systems for building*. Massachusetts Institute of Technology.
- Fanger, P.O. (1970). *Thermal Comfort*. Copenhagen: Danish Technical Press.
- Fanger, P.O. (1984). 'The philosophy behind a comfort standard'. In: Berglund, B., T. Lindvall, en J. Sundell (eds.). *Proceedings of Indoor Air '84*, Vol. 1. Stockholm.
- Feddes, F. (2012). *Ruimtelijke geschiedenis van een wonderbaarlijke stad*. Bussum: Thoth.
- Fernandez, V. en E. Gallo (2014). 'The glass facade and the heating system of the Salvation Army 'Cite of refuge': from conception to restoration'. In: *Perceived technologies in the Modern Movement. Preservation technology dossier 13*. DoCoMoMo International.
- Férrnandez-Galiano, L. (2000). *Fire and memory. On Architecture and Energy*. Cambridge: MIT Press.
- Fock, C.W. (ed.) (2001). *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*. Zwolle: Waanders.
- Frampton, K. (1976). 'On Reyner Banham's The Architecture of the Well-tempered Environment'. *Oppositions: Journal for Ideas and Criticism in Architecture* 4 (1976) 86-89.
- Frampton, K. (1980). *Modern architecture. A critical history*. Londen: Thames & Hudson.
- Gallo, E. (z.j.). 'Ventilating and Heating Lariboisière Hospital, a Scientific Debate in Paris 1848-1878'. Pdf geraadpleegd via <http://www.emmanuellegallo.net/> op 20 juli 2019.
- Gallo, E. (2003). 'Skyscrapers and district heating, an interrelated history, 1876-1933'. *Construction History*, 19 (1), 87-106.
- Gallo, E. (2006a). 'Jean Simon Bonnemain (1743-1830) and the Origins of Hot Water Central Heating'. In: *Proceedings of the Second International Congress on Construction History, vol. 1*, 1045-1060. Cambridge University.
- Gallo, E. (2006b). 'Modern Movement Architecture and Heating Innovations in France 1900-1939'. In: J. Tomlow, *Climate and Building Physics in the Modern Movement*, 91-96. DoCoMoMo International.
- Gallo, E. (2008). 'Lessons Drawn from the History of Heating: A French Perspective'. In: Rüdiger, M. (eds.) (2008). *The culture of energy*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Gallo, E. (2012). 'Scientific Developments of Heating and Ventilation Professional Unions and Learned Societies in France during the First Part of the 20th Century'. In: R. Carvais, A. Guillerme, V. Nègre en J. Sakarovich (eds.). *Nuts and Bolts of Construction History*, 299-308. Parijs: A&J Picard.
- Gann, D. (2002). *Building innovation: complex constructs in a changing world*. London: Thomas Telford Publishing.

- Giedion, S. (1947, eerste druk 1941). *Space, Time & Architecture. The growth of a new tradition*. Harvard: Harvard University Press.
- Giedion, S. (2013, eerste druk 1948). *Mechanization takes command. A contribution to anonymous history*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Givoni, B. (1969). *Man, climate and architecture*. Amsterdam: Elsevier.
- Gram-Hanssen (2008). 'Energy in Homes – An Historical Approach to Understanding New Routines'. In: Rüdiger, M. (ed.) (2008). *The culture of energy*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Groot, H. de (ed.) (1990). *Het vuur beschouwd*. Utrecht: Archeologisch Bouwhistorisch Centrum.
- Haan, J. de (2005). *Hier ziet men uit paleizen. Het Groninger interieur in de zeventiende en achttiende eeuw*. Nijmegen: Radboud Universiteit (proefschrift).
- Haan, J. de (2016). *Landhuizen en villa's in Nederland tussen 1840 en 1916*. Delft: Eburon (proefschrift).
- Haans, F. (Monumenten Adviesburo) (2013). *Bouwhistorische waardenbepaling en quickscan Schoolgebouw voormalige Lorentz H.B.S. Schoolstraat 35, Arnhem*.
- Havelaar, J., C. Doornenbal en C. Hiddes (1992). *Weldadigheid gewijd. Weeshuizen in Den Haag en het Hervormde Diaconieweeshuis aan de Hoofthoek*. Den Haag: Dienst Ruimtelijke en Economische Ontwikkeling, afdeling Monumentenzorg. VOM-reeks 1992, nummer 6.
- Hawkes, D. (1996). *The Environmental Tradition. Studies in the architecture of environment*. London: Spon.
- Hawkes, D. (2012). *Architecture and climate. An environmental history of British architecture 1600-2000*. Londen: Routledge.
- Hawkes, D. (2020). *The environmental imagination. Technics and poetics of the architectural environment*. Londen: Routledge.
- Heijenbrok, J. en G. Steenmeijer (eds.) (2013). *Tien eeuwen Kasteel de Haar: wat een weelde*. Zwolle: W Books.
- Hemmes, A. (2012). *Herengracht 380-382 te Amsterdam. Bouwhistorisch Onderzoek*. Ongepubliceerd typoscript, 2 delen. Amsterdam.
- Hemmes, A. en R. Groeneveen (2022). *Nieuw Geld en negentiende-eeuwse 'high-tech' op de Herengracht*. (ongepubliceerd, te verschijnen in het jaarboek van het Cuypersgenootschap).
- Hermans, T. (2005). *Vensterglas. Gidsen Techniek nummer 43*. Amersfoort: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
- Heschong, L. (1979). *Thermal Delight in Architecture*. Cambridge: MIT Press.

- Heuvel, C. van den (2005). *'De Huysbou' A reconstruction of an unfinished treatise on architecture, town planning and civil engineering by Simon Stevin*. Amsterdam: KNAW.
- Hix, J. (1974). *The glass house*. Londen: Phaidon/ MIT Press.
- Hogen, N. (2012). *In weelde baden. De badkamer in het Nederlandse interieur*. Amsterdam: Stokerkade.
- Hogen, N. (2019). 'Een gezond en comfortabel binnenklimaat als negentiende-eeuwse ontwerpopgave'. *Bulletin KNOB*, 118 (1), 18-32.
- Hogen, N. (2021). 'De klimaatinstallaties in het Ministerie van Koloniën'. In: De Graauw, J. en N. Hogen (2021). *Cultuurhistorisch onderzoek naar gebouw K (voormalige Ministerie van Koloniën, Plein 1, Den Haag)*. Onderzoek in opdracht van het Rijksvastgoedbedrijf, ongepubliceerd.
- Hoiting, H. (2000). *Zon en architectuur*. Utrecht: Novem.
- Ierley, M. (1999). *The comforts of home. The American house and the evolution of modern convenience*. New York: Clarkson Potter Publishers.
- Ingels, M. (1952). *Willis Carrier. Father of Air Conditioning*. Garden City: Country Life Press.
- Ingersoll, R. en S. Kostof (2013). *World Architecture. A Cross-Cultural History*. New York: Oxford University Press.
- Kooij, B. (2010). 'Pijp- en ketelisolatie'. *Nieuwsbrief van de Stichting Bouwhistorie Nederland*, (48), 24-29.
- Kooij, B. (2011). 'Geschiedenis en ontwikkeling van het isoleren in Nederland: Een eerste verkenning van historische isolatiematerialen en hun toepassingen in monumenten'. *Praktijkreeks Cultureel Erfgoed*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Kooij, B. (2012). 'Historische isolatiematerialen'. *Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, gids cultuurhistorie nr. 24*.
- Kooij, B. (2013). 'Historische Spouwmuren'. *Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, gids cultuurhistorie nr. 27*.
- Kooij, B. (ed.) (2019). *Kassen in Nederland, 1650 – 1950. Studie over de geschiedenis, de ontwikkeling en het behoud van plantenkassen*. Amersfoort: Stichting In Arcadië.
- Kouwenhoven, J. (1970). 'Review: Architecture as Environmental Technology'. *Technology and Culture*, 11 (1) 85-93.
- Krabbe, C. (1998). *Ambacht Kunst Wetenschap. Bevordering van de bouwkunst (1775-1880)*. Zwolle: Waanders Uitgeverij.
- Krabbe, C. (2020). *Huizen van fortuin. Wooncultuur aan de Amsterdamse Grachten 1860-1920*. Amsterdam: Stokerkade.

- Lawrence, R. (2021). *The Victorian Art School. Architecture, history, environment*. Londen: Routledge.
- Leeuwen, W. van (1985), *Isaac Gosschalk (1838-1907). Een tovenaars met berg- en baksteen*. Amsterdam.
- Lente, D. van (1988). *Techniek en ideologie. Opvattingen over de maatschappelijke betekenis van technische vernieuwingen in Nederland, 1850-1920*. Groningen: Wolters Noordhoff/Forsten.
- Leupen, B. e.a. (2001). *Ontwerp en analyse*. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Lerum, V. (2015). *Sustainable building design: learning from nineteenth century innovations*. Routledge: London.
- Lieburg, M. van (1986). *Het Coolsingelziekenhuis te Rotterdam (1839-1900). De ontwikkeling van een stedelijk ziekenhuis in de 19^e eeuw*. Amsterdam: Rodopi.
- Linden, A. van der (2000). *Bouwfysica*. Amersfoort: Leiden: Spruyt, Van Mantgem & De Does.
- Lintsen, H. (1980). *Ingenieurs in Nederland in de negentiende eeuw. Een streven naar erkenning en macht*. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Lintsen, H. (ed.) (1993). *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving, 1800-1890. Deel II Gezondheid en Openbare Hygiëne*. Zutphen: Walburg Pers.
- Lintsen, H. (ed.) (1993). *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving, 1800-1890. Deel III Textiel. Gas, licht en elektriciteit. Bouw*. Zutphen: Walburg Pers.
- Lintsen, H. (ed.) (1995). *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving, 1800-1890. Deel VI Techniek en Samenleving*. Zutphen: Walburg Pers.
- Maldonado, T. (1991). 'The Idea of Comfort'. *Design Issues*, 8 (1), 35-43.
- Manfredi, C. (ed.) (2019). *Addressing the Climate in Modern Age's Construction History. Between Architecture and Building Services Engineering*. Basel: Springer.
- Marino, G. (2018). 'Build-in, exposed or concealed comfort services. Attempts to industrialize collective housing after 1945'. In: Wouters, I. S. Van de Voorde en I. Bertels. *Building Knowledge, Constructing Histories*, 895-901. Leiden: CRC Press.
- Marston Fitch, J. (1972). *American Building. The Environmental Forces That Shape It*. New York: Schocken Books.
- Masello, D. (1996). *Architecture without rules. The houses of Marcel Breuer and Herbert Beckhard*. New York: W.W. Norton & Company.
- Meischke, R. en H. Zantkuijl (1969). *Het Nederlandse Woonhuis van 1300-1800*. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & Zoon N.V.

- Meischke, R., H. Zantkuijl, W. Raue en P. Rosenberg (1995). *Huizen in Nederland. Amsterdam*. Zwolle: Waanders.
- Meischke, R., H. Zantkuijl, W. Raue en P. Rosenberg (1998). *Huizen in Nederland. Friesland en Noord-Holland*. Zwolle: Waanders.
- Mekking, A. en F. Sleeboom (1972). *Het Stadsziekenhuis aan de Coolingsingel te Rotterdam van W.N. Rose*. Ahrend – Facetten reeks.
- Mens, N. en C. Wagenaar (2010). *Architectuur voor de gezondheidszorg in Nederland*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Meyer, W. (2004). 'Harvard and the Heating Revolution'. *The New England Quarterly* 77 (4), 588-606.
- Montijn, I. (2001). *Huis en haard*. Amsterdam: De Volharding.
- Montijn, I. (2003). *Leven op stand 1890-1940*. Amsterdam: Thomas Rap.
- Monumenten & Archeologie gemeente Amsterdam (ongedateerd). *Redengevende omschrijving Weteringschans 29*.
- Monumenten & Archeologie, gemeente Amsterdam (z.j.). *Informatie voormalig Burgerziekenhuis – Linnaeusstraat 89*. Interne notitie.
- Mosley, S. (2003). 'Fresh and foul air: the role of the open fireplace in ventilating the British home, 1837-1910'. *Planning Perspectives*, 1-21.
- Nispen, C. van (2021). *Eduard Cuypers. Architect met een eigen koers*. Hilversum: Uitgeverij Verloren.
- Olgay, V. (1963). *Design with climate. Bioclimatic approach to architectural regionalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Peet, C. van der en G. Steenmeijer (1995). *De Rijksbouwmeesters*. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Pey, I. (1997). *Monumentale schoolgebouwen. Onderwijsopvattingen en hun bouwkundige implicaties*. Amsterdam: Stichting Open Monumentendag.
- Pey, I. (2004). *Bouwen voor gezeten burgers. Herenhuizen en villa's in de nieuwe stadswijken van Utrecht, Groningen en Nijmegen (1874-1901)*. Zwolle: W Books.
- Porter, R. (2006). *Geschiedenis van de geneeskunde*. Gent: Academia Press.
- Prak, N. (1991). *Het Nederlandse woonhuis van 1800 tot 1940*. Delft: Universitaire Pers.
- Rapoport, A. (1969). *House form and culture*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Rijk, T. de (1998). *Het elektrische huis. Vormgeving en acceptatie van elektrische huishoudelijke apparaten in Nederland*. Rotterdam: 010.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2016). *Historische serres en veranda's*. Amersfoort.

- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2019). *Isoleren van historische gebouwen. Technische achtergronden*. Amersfoort.
- Rijksgebouwendienst/ Bureau Rijksbouwmeester (1991). *Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling Koninklijk Tehuis voor Oud-Militairen 'Bronbeek', Velperweg 147 Arnhem*.
- Roberts, B. (z.j.). *Jean Claude Eugene Péclet*. CIBSE Heritage Group.
- Roberts, B. (2008). *Heating & Ventilation. Historic Building Engineering Systems & equipment*. Londen: English Heritage.
- Roon, D. de (2007). 'Ook balken kunnen overspannen worden'. In: Rossem, V. van, G. van Tussenbroek en J. Veerkamp (2007). *Monumenten & Archeologie Jaarboek 7*. Amsterdam: Bureau Monumenten en Archeologie, 63-74.
- Rudge, J. (2011). 'Coal fires, fresh air and the hardy British: A historical view of domestic energy efficiency and thermal comfort in Britain'. *Energy Policy*, 49 (C), 6-11.
- Rudofsky, B. (1965). *Architecture without architects*. New York: Museum of Modern Art.
- Ryan, C. (2011). *Traditional construction for a sustainable future*. London: Spon Press.
- Rybczynski, W. (1986). *Home. A Short History of an Idea*. London: Penguin Books.
- Saint, A. (2005). 'Architect and Engineer: A Study in Construction History'. *Construction History*, 21 (6), 21-30.
- Schmidt, F. (2006). *Paleizen voor prinsen en burgers*. Zwolle: Waanders.
- Schoenefeldt, H. (2014). 'The Temporary Houses of Parliament and David Boswell Reid's Architecture of Experimentation'. *Architectural History*, 57 (1), 175-215.
- Schoenefeldt, H. (2018). 'The historic ventilation system of the House of Commons, 1840-52: Re-visiting David Boswell Reid's environmental legacy'. *The Antiquaries Journal*, 98 (1), 245-295.
- Segal, W. (1948). *Home and environment*. Londen: Leonard Hill.
- Short, A. (2017). *The recovery of natural elements in architecture. Air, comfort and climate*. Abingdon: Routledge.
- Shove, E. (2003). *Comfort, cleanliness and convenience. The social organization of normality*. Oxford: Berg Press.
- Smit, J. (2012). 'Uit de groote schande van den revolutiebouw'. Over de moeizame waardering van laatnegentiende-eeuwse woningarchitectuur'. *Bulletin KNOB*, 111 (2), 83-98.
- Smith, D. (2011). *Environmental Issues for Architecture*. Oxford: Wiley.
- Stenvert, R. (2018). *Interieur en bouwhistorie*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Stieber, N. (1998). *Housing design and society in Amsterdam. Reconfiguring urban order and identity, 1900-1920*. Chicago: The University of Chicago Press.

- Stokroos, M. (1985). *Terra cotta in Nederland: Het gebruik van terra cotta en kunststeen in de negentiende eeuw*. Amsterdam: Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg.
- Stokroos, M. (2001a). *Een oriënterend onderzoek naar de installaties van Kasteel De Haar*. (ongepubliceerd).
- Stokroos, M. (2001b). *Verwarmen en verlichten in de negentiende eeuw*. Zutphen: Walburg Pers.
- Stokroos, M. (2003). *Voormalige bioscoop & kleinkunsttheater Luxor, Willemsplein 10 Arnhem. Deel 3: Verwarmings- en ventilatiesysteem*. Gemeente Arnhem: Monumenten Advies Bureau.
- Stokroos, M. (2008). *Nader onderzoek naar de installaties van kasteel De Haar*. (ongepubliceerd).
- Tempel, M. van der, I. Wouters, F. Descamps en D. Aerts (2011). 'Ventilation techniques in the 19th century: learning from the past'. In: Brebbia, C. en L. Binda (2018). *Structural Repairs and Maintenance of Heritage Architecture XII*. WIT Transactions on The Built Environment (vol. 118), 271-281.
- Thiel, P. van (1981). 'Het Rijksmuseum in het Trippenhuis, 1814-1885 (II): de verbouwing van het Trippenhuis volgens de plannen van Abraham van der Hart'. *Bulletin van het Rijksmuseum*, 29 (3), 136-162.
- Ven, H. van en T. Hermans (2011). *Duurzaam erfgoed. Duurzaamheid, energiebesparing en monumenten*. Houten, Terra Lannoo en Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Vreeken, B. en E. Wouthuysen (1987). *De grand hotels van Amsterdam. Opkomst en bloei sinds 1860*. 's-Gravenhage: Sdu uitgeverij.
- Vreeling, S. (2019). *Geen stijl: Pleidooi voor een rijkere architectuurgeschiedenis*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen (proefschrift).
- Waszink, J. (1996). *Pie Rapportenreeks deel 26: Gasproductie en gasdistributie*. Zeist: Stichting Projectbureau Industrieel Erfgoed.
- Werman, G. (1966). *Kras = 100/100 = Kras*. Amsterdam.
- Wilmert, T. (1993). 'Heating methods and their impact on Soane's work: Lincoln's Inn Fields and Dulwich Picture Gallery'. *Journal on Construction History*, 26-58.
- Wisniak, J. (2004). 'Phlogiston: The Rise and Fall of a Theory'. *Indian Journal of Chemical Technology*, 11 (5), 732-745.
- Woud, A. van der (1997). *Waarheid en Karakter. Het debat over de bouwkunst 1840-1900*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Woud, A. van der (2007). *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland*. Amsterdam: Prometheus.

- Woud, A. van der (2008). *Sterrenstof. Honderd jaar mythologie in de Nederlandse Architectuur*. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Woud, A. van der (2010). *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Woud, A. van der (2015). *De nieuwe mens. De culturele revolutie in Nederland rond 1900*. Amsterdam: Prometheus.
- Wright, L. (1964). *Home fires burning. The history of domestic heating and cooking*. London: Routledge and Kegan Paul PLC.
- Yanovshtchinsky, V., K. Huijbers en A. van den Dobbelsteen (2012). *Architectuur als klimaatmachine. Handboek voor duurzaam comfort zonder stekker*. Amsterdam: SUN.
- Zaal, Wim (2010). *Het huis aan de bocht. Herengracht 476*. Amsterdam: Stichting Prins Bernhard Cultuurfonds.
- Zantkuijl, H. (2007). *Bouwen in Amsterdam. Het woonhuis in de stad*. Amsterdam: Architectura & Natura.

10.4 Websites

N.n. (z.j). *Klimaatverandering, de feiten op een rij*. Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut. Geraadpleegd via <http://projects.knmi.nl/klimaat/klimaatverandering/deel4.html> op 8 oktober 2020.

Hevac-Heritage (ongedateerd). *Marquis Jean-Frederique de Chabannes (1753-1814)*. Geraadpleegd via http://www.hevac-heritage.org/built_environment/pioneers/7-Chabannes-Clausen.pdf op 28 oktober 2016.

Mensvoort, M. van (2019, 12 mei). *Omvang van 100 jaar "global warming" blijkt kleiner dan het verschil in lokale temperatuurfluctuatie tussen 2 opeenvolgende dagen*. KlimaatCyclus.nl. Geraadpleegd via <http://klimaatcyclus.nl/klimaat/omvang-global-warming-kleiner-dan-temperatuurfluctuatie-tussen-2-dagen.htm> op 8 oktober 2020.

10.5 Verantwoording

Een deel van dit onderzoek verscheen in januari 2019 in het *Bulletin KNOB* onder de titel 'Een gezond en comfortabel binnenklimaat als negentiende-eeuwse ontwerpopgave'. De inleiding en hoofdstuk 1 zijn deels gebaseerd op de inhoud van dit artikel, evenals de beschrijving en analyse van het Amsterdamse Concertgebouw en het Neues Gewandhaus in Leipzig in hoofdstuk 5.

Tussen februari en juni 2021 is daarnaast in opdracht van het Rijksvastgoedbedrijf onderzoek verricht naar de oorspronkelijke klimaatinstallaties in het voormalige Ministerie van Koloniën in Den Haag, naar ontwerp van W.N. Rose (1859-1861). Hierbij is deels gebruik gemaakt van de onderzoeksgegevens uit dit proefschrift. Het voormalig Ministerie van Koloniën is nu onderdeel van het complex van de Tweede Kamer, en maakt deel uit van de grootschalige renovatie van het Binnenhof. De resultaten van het onderzoek naar de oorspronkelijke klimaatinstallatie in het Ministerie zijn niet opgenomen in dit proefschrift, omdat ten tijde van publicatie van dit proefschrift het onderzoeksrapport nog niet door het Rijksvastgoedbedrijf is vrijgegeven.